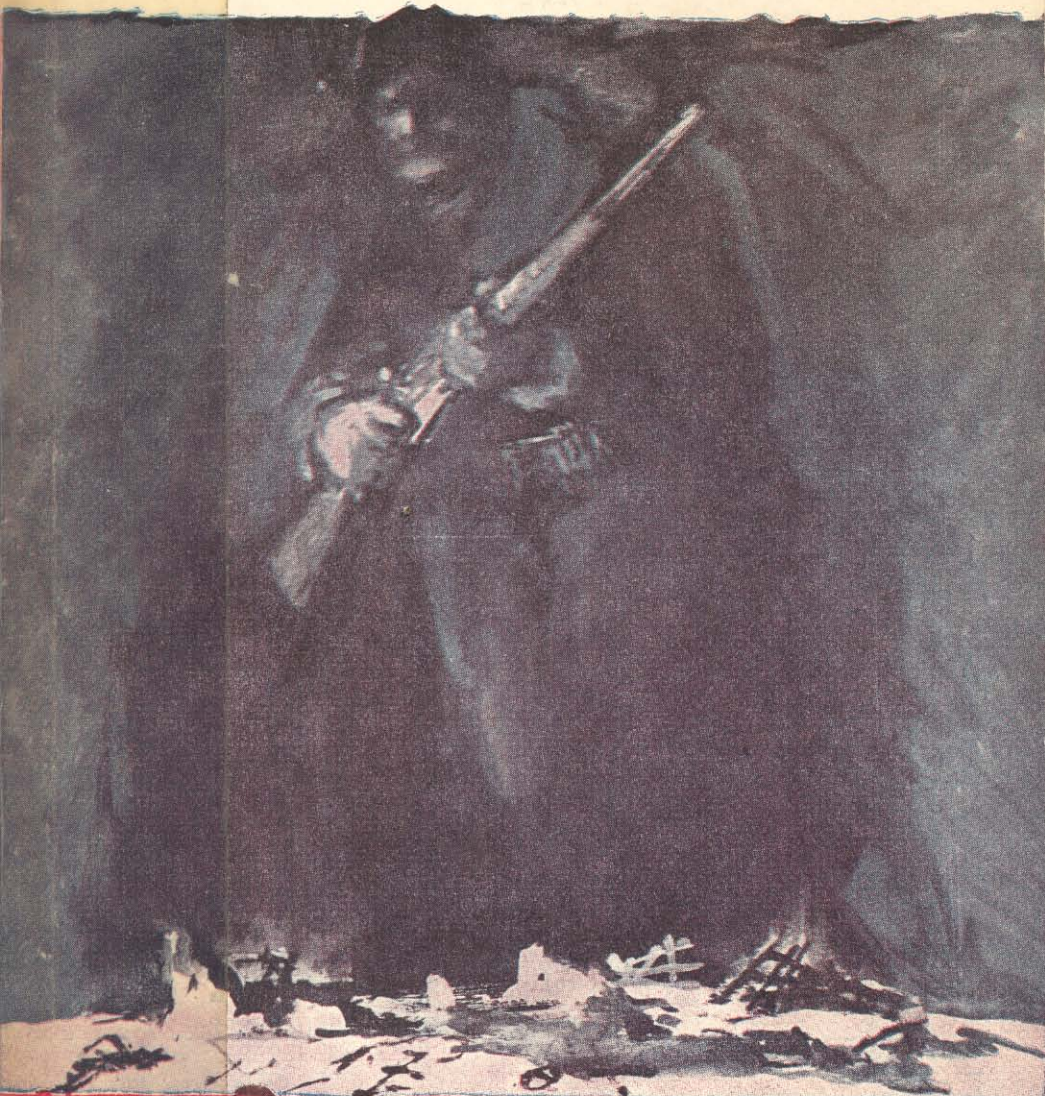


# ІГОР КАЧУРОВСЬКИЙ



# ЗАЛІЗНИЙ КУРКУЛЬ

Ihor Kaczurowskyj

Ігор Качуровський

ZALIZNYJ KURKUL

**ЗАЛІЗНИЙ  
КУРКУЛЬ**

**diasporiana.org.ua**



---

Verlag «DNIPROWA CHWYLA»  
München 37, Postfach 35, B. R. D.

---

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»  
Мюнхен 1959 Німеччина

## РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

### I

Авторські права застережені.

Небо на сході, за ними, ставало з блакитного олив'яно-синім, нижчим і важчим. Легкий, бадьорий морозчик сковував відталі за день калюжі. Відчувалося наближення вечора. А вони йшли, не поспішаючи, серединою широкої вулиці.

Було їх четверо: попереду — могутньої будови, не старий ще чоловік з клунком за плечима, далі — впряжені в саночки: по-міському вбрана дівка та хлопець-півпарубок і, нарешті, закутана в хустку, знесилена жінка, на вигляд старша від чоловіка. Вона не несе нічого. Очі в неї почервонілі, немов заплакані — може, від вітру? — і вона час від часу витирає їх кінцем хустки.

Вулиця, як завжди в цей час, безлюдна. Зустрівся, правда, якийсь панок з портфелем під пахвою і проминув їх байдуже. Нетутешній.

Чийсь парубійко ішов попереду, але завернув у вуличку. Не побачив.

Трое дітей перебігло дорогу; зупинились, подивилися в слід і далі побігли. Малі, не знають.

Може, ще хто бачив здаля, так не звернув уваги: мало хіба чужих людей тепер селом переходить?

Обкладинка Бориса Крюкова

---

Druck: «BIBLOS» G. m. b. H. München, Heß-Strasse 50

— Тату, що воно за село таке, — говорить хлопець, — ідемо, ідемо, і все кінця нема. Таке довжелезне, хай йому згорить.

— Так гріх казати, Петре, — замість батька відповідає мати, витираючи сльози.

— Ось цить, Параско! — каже їй чоловік і зупиняється. — Ану, що там написано?

Очі звертаються в той бік, де поміж сільських хат стоїть необгороджений будинок під залізним дахом. Біля будинка — поламана дошка з написом:

«... ський ... госпний клуб», — вголос читає хлопець. — Тату, — знову звертається він до батька, — чи ще далеко будемо сьогодні їхати?

— Ані кроку, — каже чоловік, скидаючи клунок.

— А ви ж казали: сьогодні будемо вдома!

— Казав, ну то що?

— Та ми вже вдома, Петре! — втручається дівка. — Он бачиш, мати плачуть!

— А чому ж ви одразу не сказали? — трохи ображено каже хлопець.

— А от хотів побачити, як ти сам упізнаєш. Ти ж присягався, що не забув своєї хати.

— Та то він дузив, хіба такий не одурить? — піддражнює дівка.

— А ти також дурила! — повертається до неї хлопець. — Казала: паркан на вулицю, біля паркана груша величезна, а в дворі хліви рублені, одшибна комора і клуня на все село найбільша. А нема нічого.

— Було, синку, все було, — відповідає за неї батько, — і комора, і груша...

Жінка починає плакати вголос; дівка тримається, але видно, що й вона ось-ось заплаче.

— Та годі тобі, Параско, — заспокоює її чоловік, — не треба...

Двері будинка відчиняються. Розхристаний, просто-волосий, з цигаркою в зубах, на ганок виходить парубок. Замість привітатись, він спльовує і питає недбало і зневажливо:

— З Донбасу?

— З Донбасу, з Донбасу...

— Переночувати хочете?

— Та воно, можна сказати, що й переночувати... — каже чоловік, іронічно розглядаючи парубка.

— А пропуск у тебе є?

— А ти хто такий, що у мене пропуска питаєш та до старшого на ти говориш?

— Та хіба не бачиш, — втручається в розмову жінка, — це, мабуть, Галущенкової Мотрі Дем'ян. Я по породі пізнала.

— А й справді Галущенкова порода: і губа закопилена.

— І ніс ластоватий.

— Тут не ти старший, а я, — тим часом, не вслухаючися в їхню розмову, говорить парубок підвищеним тоном. — А коли пропуска в тебе нема, то ночуй, де хочеш, а в моєму селі я не дозволю.

Але в чоловіка, що прийшов з Донбасу, ні голос, ні вираз очей, ні одна риска в обличчі — ніщо не змінилося. Спокійно прямує він до будинка:

— Ні, мабуть, я сьогодні отут, у цьому домі ночуватиму...

— Куди лізеш! — загороджує йому дорогу парубок, — Я тебе з поліцією звідси виставлю!

— Я тобі таку поліцію покажу... — цілком лагідно, не переймаючися його криком, говорить чоловік. Бере його за плечі і, злегка піднявши, переставляє — так, ніби якусь річ прийняв з дороги. Заходить у будинок.

Парубок, отямившись після здивування і подумавши трохи, іде за ним.

Тим часом із сусіднього двору виходить баба. Придивляється до прибулих і говорить спочатку тихенько, сама до себе:

— Дивися, хто воно?

І раптом скрикує:

— Параско, чи це ти!

Закутана жінка робить крок їй назустріч:

— Тітко Горпино!

— От і слава Богу! Приїхали, Параска приїхала...

— радіє Горпина. І враз занепокоєно:

— А Пантелिमон де?

— Пішов до хати.

— А оце діти? Це Олена чи Катря? — І вона цілує дівку.

— Це Лена. А то Петро. Бач, який парубок.

— А де ж Катря?

— Померла в тридцять третьому... — знову плаче Параска.

Тітка Горпина також починає плакати:

— Ой, і мій же Трохим тоді помер...

— Мати тоді пухлі ходили, — вставляє Лена.

— І-і, доню, ми всі тоді пухлі ходили. Тільки активісти і не пухли...

Тітка Горпина хоче щось говорити далі, але в цю мить на ганок виходить Пантелिमон, а за ним суне ціла юрба: всі, кого він спіткав у будинку. Тут і сільські службовці, і ті, що прийшли до них у якійсь справі, і ті, що прийшли без жодних справ.

Шум, гомін, усі спішать привітатися з Параскою й дітьми.

— Чи ви вже обідали?

— Микиту поклич, Микиту...

— Ось я вареників принесу...

— А де ж тепер Андрій?

— А я й думаю: люди їдуть, пора б і їм...

— І ти оце з Донбасу такий клунок припер?

— А Катря померла...

Всі щось говорять, метушаться, розв'язують саночки, помагають вносити до хати речі. Слова й вигуки зливаються в суцільний гамір. Лише низький голос Пантелिमона звучить ясно і виразно:

— Так ти, Левко, тепер старостою колгоспу?

— Та не колгоспу...

— Один біс. А старостою села хто?

— Іван Бичок.

— Нагукай його зараз. Та пошли по коней, щоб перевезти швиденько вашу контору. Бо я сьогодні в своїй хаті вечерятиму.

Десь поза спинами вислизнув з дверей і ластоватий парубок, тільки тепер він уже без цигарки і ніби менший. Він обережно сіпає за рукав бородатого дядька:

— Дядьку Максиме! Хто це приїхав?

— А ти не знаєш? А чий це дім?

— Сільуправи.

— А раніше чий був?

— Колгоспу.

— А ще раніше?

Не знати, що відповів би парубок на це питання, бо він почув скерований до нього наказ Левка, старости колгоспного чи, по-новому, громадського двору:

— Дем'яне! Біжи до Івана Кириловича. Нехай іде сюди зараз: Пантелिमон Шаблій приїхав, треба сільуправу перевозити.

Дем'ян, як був без шапки, побіг.

## II

У просторій кімнаті аж дві лампи. Одна, десятирик, висить на стіні, над столом, друга, щось мов каганчик, стоїть на підвіконні, проти печі. Шаблій частує, з пляшкою в руці стоячи кінець столу. А за столом, відповідно до поважності, статі і віку, сидять гості. На покутті — староста села Іван Бичок, кремезний чоловік з рудуватим вусом, далі — Левко, високий, але худий і кволий чолов'яга, Дорош, бухгалтер громадського двору, дядько Максим з своєю вугляно-чорною бородою, Микита, Шаблійов родич... До великого кухонного столу доставили ще канцелярський «двотумбовий», і ті, що сидять за ним, туляться боком, бо не мають куди поставити ноги. Хоча столів два, але гостям все таки тісно, так що бідний Дем'ян ледве-ледве вмістився на самім кінці між двома бабами.

А господиня метушиться в просторі між столами, піччю і ослонами, на яких стоять миски з стравами. Вона ледве вправляється розібратись у тих стравах, бож не вона їх готувала й варила: все принесли сусіди.

Від столу чути Шаблійов голос:

— Оце як ми лаштувалися додому їхати, Лена, було, й каже: «Ну куди, тату, поїдемо. Там же в нас нема нікого». А я й кажу: там у нас, доно, все рідне. — Закушуй, Левко. — Там, кажу, в нас усе рідне: і хата рідна, і земля рідна, і все село рідне...

Уже відчастувались Шаблій і Бичок, і прийшла черга Левкові, як відчинилися двері, і з порога почувлося:

— Хліб-сіль! Хоч мене ніхто не гукав, а я таки прийшов!

— Діду Охрїме! — звівся назустріч Шаблій. — Ви ще й досі живете? А які ж бо ви старі стали!

— От бачиш, живу, — відповів дід. — І знаю, що пора б уже, а от не бере мене. Та воно, по правді сказати, і не хочеться ще вмирати. Дуже вже мені кортить дізнатися, який воно кінець буде...

— Проходьте, діду Охрїме, до столу, сідайте! — голосно каже Параска: дід ще колись недочував, а тепер, мабуть, і зовсім не чує.

— Та ти, Параско, не кричи, — каже, сідаючи, дід. — Говори потихеньку. Я добре чую. Мене, було, як тягали колись у сільраду, щоб у колгосп писався, так я — що робити? — прикинувся, ніби недочуваю. Вони мені: «Пишіть, діду, заяву, що вступаєте добровільно до колгоспу». А я їм: «Га?» Остапчук наганом по столу, та як зареве: «Пиши, такий-сякий, що йдеш добровільно до колгоспу!» А я йому: «Що? Кажіть го-ло-сні-ше, бо я не-до-чу-ваю!» Плюнуть та й проженуть додому. Годів із три мучили. Таки не записався...

— Та ви спочатку випийте, а тоді будете розказувати.

Дід п'є, закушує, але не перестає говорити:

— Таки не записався...

— А що, діду Охрїме, вам, мабуть, років сто є? — не стерпів запитати Петро: всю Україну перейшов, а такого старого діда ще не бачив.

— Е, ще нема. Дев'яносто чотири. Кримську війну так ніби в тумані пригадую. На турецькій війні був, на японській був, германську бачив, громадянську бачив, а такої війни, як ця, ще не було.

Лена тим часом щось підраховує. Підраховувала.

— То ви, діду, ще й кріпаччину пам'ятаєте? Коли пани людьми орали?

— Хто там орав! — розсердився дід. — То вам комуністи в книжках понаписували, а ви, дурні, віри-

те. У нас і панів зроду не було: у нас село козацьке. Були, правда, по сусідніх селах, та все більше не пани, а полупанки.

Повечеряли. Лена відчиняє двері до другої кімнати. Вона зовсім порожня, тільки на стінах подвійний наліп плякатів: зверху німецькі, а під ними — клапті советських. Гості встають, хрестяться, заходять до другої кімнати, ніби там і справді є на що подивитись, і знову вертаються до першої. В порожній кімнаті лишилися дід Охрім, Пателимон Шаблій, Іван Бичок та Левко Марченко.

Левко — напідпитку, Бичок теж, але тримається, дід лише одну чарку випив — йому нічого.

— А розкажи нам, Пантелимоне Марковичу, про своє життя, бо ми вже більше, ніж десять років про тебе нічого не чули, — каже Іван Бичок. — Отоді, як забрали тебе в тридцятому, чули ми тільки, що присудили тебе на п'ять років; потім баби вибалакали, що ти втік, а потім уже нічого не знаємо.

— Мені мій сусіда, Данило Цвіркун, було, й каже, — ледве він скінчив, починає дід, — «а що, каже, пропали твої Шаблії — і собака не гавкнув». А я кажу: «Хіба Шаблії пропадали! Не такої породи!»

— Правда ваша, діду Охрїме, — відповідає Шаблій. — А що баби балакали, що я втік, то звідки вони довідалися, Бог його знає, а я таки справді був утік. І не тоді страшно було, коли тікав, а коли прийшов додому вночі, щоб ніхто не бачив. Заглядаю у вікно — хата порожня! Де жінка? Де діти? Невже, думаю, всіх на Сибір вивезли? Наче мене хтось в ополонку кинув: аж зуби зацокотіли! Став я під грушею, постояв трохи — одійшло. Чую: іде хтось вулицею; притаївся я, слухаю. Розмовляють голосно. Остапчук, що тоді головою сільради був, і Цвіркун Кирило. Остапчук каже:

«Тепер вона до Глевкої Марини перейшла, треба її звідти викурити, щоб у селі і духу Шаблієвого не було». А Цвіркун йому: «Заарештуймо Параску за чоловіка. Напишемо, що його переховує». І пройшли. А я — навпростець, поза клунями, та до Марини. Заскочив у хату: е! Тільки і встиг сказати: «Ідь, Параско, на Донбас, до Андрія» — аж уже хтось у вікно заглядає. Е, та що там розказувати... А потім забрали мене аж у Конотопі на станції, дали десять років — і на Архангельськ. Так я побув трохи, діждався літа, та в тайгу. Два місяці йшов. Сів на поїзд і подався аж на Самарканд. Пишу до Андрія, раз, удруге, втретє — не відзивається. Мабуть, думаю, і Андрія забрали. А тут уже й тридцять третій підходить. Чую: голод на Україні. Дістав я собі бумага, добрі бумага, не причепишся, зібрав трохи грошей — і на Донбас, шукати своїх. Знайшов: жінка пухла, Катря, кажуть, померла.

— А Андрій? — вирвалося в діда Охрїма і Бичка одночасно.

— Андрій у другім місті під другою хвामилією жив, так що мої листи до нього не доходили. Ех, вам оце слухати — воно ніби й нічого, а як згадаєш...

Шаблій замовк, понурившись. І сумно стало в кімнаті, дарма що за дверима лунав веселий гомін підпих гостей, а Микита почав виспівувати одчайдушні частівки.

— Тільки й радощів мені, — підвів голову Шаблій, — що все те минулося, що хоч на старість у своїй хаті можна буде тихо та спокійно пожити. Як то писав Шевченко:

Прогуло

Прокляте лихо та й заснуло.  
На хутір знову благодать  
З-за гаю темного вернулась  
До діда в хату спочивать.

— Ой, Пантелимоне, — озирнувшись, щоб упевнитися, чи нема в хаті когось із чужих, стиха сказав дід, — не все ще минулося.

Левко зовсім сп'янів і куняє на ослоні, Бичок дивиться у відчинені двері на те, що робиться в сусідній кімнаті.

— Що, німці, може? — питає Шаблій. — Вони прийшли й підуть. А як не підуть, то ми їх якось одуримо.

— Якби ж то німці... — і дід підсувається ближче. — Ось слухай: у мого сусіди, у Данила у Цвіркуна...

Але в цю мить із другої кімнати, танцюючи, вискочив Дем'ян з пічною заслінкою в руках, за ним — Микита у вивернутому кожусі, а за ними, юрбою, інші.

— Щось ви почали, діду Охріме...

— Бов! Глев! — кричить Дем'ян і гатить у заслінку.

Дід відсувається, ніби він нічого не хотів відповісти:

— Як дурень бовкне — розумний змовкне!

— Та чи ви показалися? — кричить на Дем'яна та Микиту Параска. — Таж піст тепер, а вони танцюють.

### III

Пізня ніч.

Крізь недбало затулені вікна пробивається і лягає смужками на сніг жовтаве світло.

В хаті каганець нерівним світлом освітлює стіл з порожніми пляшками і недоїденою закускою. Смердить поганою махоркою і брудним самогоном. За столом сидить декілька озброєних людей напідпитку. Дехто куняє. На лаві — дві шапки, кожух і автомат, біля печі — гвинтівка. На полу, куди не сягає світло каганця, ще двоє; перешкоджаючи один одному, вони

обіймають гладку і рослу дівку, яка час від часу пищить і регоче.

Струнка дівчина років двадцяти, в сірій уніформі офіцера «люфтваффе», нетерпляче ходить по хаті, жадібно затаючися смердючим недокурком.

Підпухлий від горілки тип, що в нього і обличчя, і шия, яка випирає з-за розстебнутого коміра енкаведистської гімнастерки, і руки з короткими товстими пальцями — все червоне, не знати кому — бо ніхто його не слухає — заїкаючись, оповідає.

— Вот, понімаєш, випіл он літрягу денатуру без закусу, сел на балконе і сидіт...

Чути, як рипить сніг під чиймись кроками, брязнула клямка сінешних дверей, дівчина в уніформі кидає недокурок і кладе руку на кобуру з пістолетом. Двері відчиняються, і на порозі з'являється невеличкий дідок з борідкою á la Калінін.

Дівчина заспокоєно опускає руку.

— А вот і Цверкун! — більш-менш тверезим голосом і досить правильною російською мовою говорить смаглявий юнак з плоским носом і монгольськими вилицями. — Пріньос?

— Приніс, — говорить Цвіркун, уважно поправляючи маскування на вікні. Потім виймає дві пляшки каламутної рідини. — Спирт німецький!

— Німецький, говориш? Ану, попробуєм, — зацікавилась дівчина.

Монгол наливає в склянки.

— Што ти делаєш? — раптом жахається дівчина. — Вот ідіот: спирт водой разбавляет!... Вкуса не понімаєш?

— Да ето, Тамара, я пробую. Відіш: бутіловий спирт, от води белее.

— Чорт з ним, нехай біліє.



— У нас, в Сизрані, ето називалось: «молочко із-под бешеной коровкі», — попрокидались і зацікавилися інші.

Тамара п'є.

— Ну, как оно, Тамара?

— Попролам с бензином і падалью какой-то воняет.

— Какім бензином? Ето бутіловий спірт, он такой вкус імеет.

— Много ти понимаеш...

Дівчина в кутку пицить несамовито.

— Ей, ви там, — наказує Тамара, — пустіте дівку.

Што вам, меня мало, к чужім лезете?

— Так ти же, Тамар', одна, а нас восемь! — встає і підходить до чарки юнак у цивільному, один з тих, що розважалися з дівкою.

— Што, восемь? Я восемнадцать видерживала.

— Бреши больше.

Цвіркун наливає склянку і підносить тому, що лишився з дівкою:

— Випийте, товаришу Мотильков!

— Спасібо, отец. Прінесі ещо і закусіть чевонібудь.

— Пий, камрад! — звертається той, що говорив по-українськи, до мовчазного вояка в мадярській уніформі. — Трінкен шнапс, ферштен?

— Декуем пекно! — співуче відповідає вояк.

— Хто це у вас? — зацікавився Цвіркун.

— Хто його розбере, не то словак з Мадярщини, не то маляр із Словаччини.

— Ми сме словаці, — знову співуче говорить вояк.

— Бач, розуміє, — здивовано зауважує Цвіркун.

— Все розуміє, — стверджує його співрозмовник і звертається до словака: — Руску понимаши?

Знову лунає по хаті, аж у вухах лящить, шалений регіт дівки: очевидно, той, що лишився при ній, скористався з відсутности свого суперника.

— Колька, кому говорят, пусті дівку! — сердиться Тамара. — Рассказивай, дед, што у вас тут проісходіт.

— Оте значиця, — починає Цвіркун і перебиває сам себе: — Ти б, Мотре, справді тихше, а то тее...

— Та я, тату, нічого, — здавлюючи сміх, виправдується дівка.

— Оте значиця, — хоче продовжувати Цвіркун, але в п'яному галасі йому самому трудно себе почути.

Тип з червоним обличчям, жестикулюючи, знову розводить ту саму історію: «Випіл он, понимаеш, літрягу денатуру без закусу...» Ті про щось сперечаються, той тягне «Катюшу», навіть словак осмілів і почав своєї:

— На стрніску, на мотузку

Жена мужа пасла...

Тільки монгол, борючися з дримотою і хмелем, напружено дивиться темно-карими очима, чекаючи.

— Оте, значиця... — втретє починає Цвіркун, — зайшов я до Секліти, до тієї, що по-вуличному, звиніть, що скажу, прозивається Краснопуза...

— К делу, отец, к делу! — підгонить монгол.

— А вона мені й каже: «Чи чули ви, Данило, новину? Чи чули ви, каже, що Шаблій приїхав?» — «Котрий, питаю, — Андрій?» — «Ні, каже, Пантелимон». Ну, думаю, ще добре, хоч не Андрій. Пішов я на село, бачу: сільраду чи, пак, сільуправу перевозять. «Що сталося», питаю. Кажуть, Шаблій приїхав, так будинок його звільняємо. Загадав, щоб до вечора все перевезли, щоб і духу не зосталося. «Я, каже, тепер над своїм добром хазяїн, а не ви».

— Постой, а кто его Шаблей? — питає Тамара.

— Ось не перебивайте. Дайте доказати. Приходжу я до сільуправи, де колись клуб був, людей повна вулиця, а він стоїть на ганку, як пан який. Староста наш, Бичок, коло його ледве не танцює, в очі йому заглядає, та все: «Пантелимоне Марковичу! Пантелимоне Марковичу!» Побачив Шаблій мене і каже до нього, до старости: «Іване, каже, загадай Цвіркунам і всім, хто наше добро в тридцятому році з торгів купляв, нехай поносять. А хто змарнував — нехай одробить». Так я поза спинами та до Грицька Шуки. А ввечорі у них входи́ни святкували, може, й досі гуляють, Грицько ходив дивитись...

— На дьявола ти мене всьо ето плетьош? — знову питає Тамара.

— Ось не перебивайте. Виходить, у нас тепер зробилося два старости: Іван Бичок і Пантелимон Шаблій. Тільки Шаблій наказуватиме, а Бичок робитиме.

— Так што, ево убрать надо? Так, што лі?

— Та воно б треба. Бо Шаблії з діда-прадіда хващисти і контрреволюцінери. Тільки, щоб не вийшло чого.

— Ну, што ещю может вийті? Шльопнем — і всьо.

— Та воно... Шаблії — люди залізні.

— Железние, говоріш? А мої вот ребята стальние. Ми ево севодня же...

Вона оглядає своїх хлопців. Один хропе за столом, той розлігся на лаві, котрийсь тихенько блює на поріг, монгол дивиться п'яними посоловілими очима. Дівка регоче, біля неї знову двоє.

— Понял всьо, камрад? — звертається Тамара до словака.

— Не лонімам.

Той, що спав за столом, підводить голову і несподівано починає:

Пусть он землю бережот родную,  
А сосед Катюшу сбережот.

— Е, ні, — розважливо говорить Цвіркун, — сьогодні, мабуть, нічого не вийде, хіба завтра.

#### IV

Вони сидять довкола столу, на якому лишилися від учорашнього дня порожні пляшки і недоїдена капуста.

— Я так думаю, — каже Цвіркун, — що не треба розголосу робити. Треба потихеньку, щоб ніхто й не знав. Оце, поки поліцаї в городі на джурстві, якраз би й добре.

— Навпаки, — не погоджується людина з підпитим, але все таки більш-менш інтелігентним обличчям. — Ми мусимо робити якнайбільший розголос. Щоб на весь район стало відомо, що тут діє революційна законність. — Він скоса позирає на порожню пляшку. — Поперше, ми притягаємо таким чином у наші ряди місцеве населення, яке прагне боротися з окупантом, подруге, знищивши одного ворога, ми паралізуємо інших, бо вони боятимуться проти нас діяти. Потрете... — він простягає руку і бере з миски просто пальцями капусту.

— Нічого не потрете, — каже кирпатий здоровань, той, що вчора сидів весь час з Мотрею і що його Цвіркун називав «товаришем Мотильковим». — Це село, товариші, має бути для нас вихідною базою. Саме звідси нам найзручніше робити рейди по всьому району. Тому, товариші, ми аж ніяк не мусимо розкривати місця нашого постійного перебування. Бо якщо ми зробимо напад і зліквідуємо цього, як його, Шаблія

з шумом, то прийде поліція і неодмінно забере і товариша Цвіркуна, і товариша Шуку, і бабу Секліту, і ще багатьох тих, які створюють нам економічну базу, служать розвідниками, пускають потрібні нам чутки, а, коли треба, то дадуть і живу силу в наші ряди.

— Много ти понимаєш, — люто каже Тамара. — По-твоему, треба обмежитись боротьбою з дівчатами та з самогоном, а боротьбу з ворогом нашої соціалістичної батьківщини відкласти до весни, коли очерет на Острі підійметься. Або коли картопля підросте, щоб у картоплиці ховатись.

— Не до весни, — спокійно говорить кирпатий. — Я, як політрук загону, вважаю, товариші, що тепер ми маємо провадити операції для концентрації сил, а не для їх розпорошення. Втратити за одного Шаблія кількох людей, на мою думку, цілковито недоцільно. Ви знаєте, товариші, що наш славетний стратег і полководець, найбільший з військових геніїв історії, Йосип Віссаріонович, учить нас, товариші, досягати максимальних успіхів при мінімальних втратах. Тому я наказую зліквідувати Шаблія за селом або ще деінде — але так, щоб ніхто не чув і не бачив. Знайдуть труп — і все.

— Ну, коли ти за свою шкуру боїшся, то я його сама піду розпатроню, — не піддається Тамара. — Третій тиждень — ні хрен! Хоч би якого поганенького шуцмана шльопнуть.

— Ось підждіть, — каже дід Цвіркун. — Найкраще його заманити... Він бо почне своє добро стягати, що ми в нього забрали, як розкуркулювали. А шахва його в Гапки Паліїхи, що живе аж під ліском, на Кобилчиній Цегельні, за Савкою Глевким.

Цвіркун раптом завагався.

— Він, мабуть, і до мене прийде. Тільки треба його якось наперед до Гапки спровадити. Щоб там його тее...

— Діло говориш, папаша, — схвалює кирпатий політрук. — Ми його сокирами, щоб і пострілу ніхто не почув.

— А тоді чутку пустимо, буцім то йшов пленний, у Гапки ночував, Шаблій прийшов шахву забирати, а пленний його й кокнув: мовляв, не чіпай сіцилістического імущества: раз у тебе його забрали, значить, не твоє.

— Хм-хм... — чмихає носом Тамара. — Чорт з вами, робіть, як знаєте. Тільки я на таке діло не йду, я сокирою не вмю.

— А хто ж піде? — питається Цвіркун. — Треба одвести, поки не розвиднілось.

— Я піду, — каже політрук. — Ще когось, Тамар' мусиш призначити.

— Начштабу лишається при мені, — каже Тамара. — А інших бери сам, кого хочеш, і йди під три чорти.

— Я можу піти, — підвівся тип з монгольськими вилицями. Він весь час лежав мовчки і прислухався до суперечки.

— Бачите, товаришу Мотильков, — тим часом говорить потихеньку Цвіркун, — воно як сокирою, то, може, ви самі на таке діло не ходили б... Щоб він вас...

— Що? Мене? — регоче політрук. — Та я ж чемпіон з важкої атлетики. Одягайтесь, папаша. А, може, ти, Мотре, мене провела б?

Але Мотря не чує. Вона хропе по-чоловічому, з присвистом. В пітьмі можна бачити її товсту голу литку, що виперлася з-під ліжника.

— Треба сокиру взяти, — ввівголоса міркує Цвіркун, — бо, може, в Гапки негодяща.

Вони виходять: політрук з захованим під полою автоматом, монгол з наганом у кишені, Цвіркун із сокирою.

— Ти думаєш, — каже начштабу до Тамари, — що йому «база» потрібна, що йому «максимальні успіхи при мінімальних втратах» потрібні? Йому Мотрі Цвіркунової покидати не хочеться.

Важкий і похмурий, мов хмара цигаркового диму, що плаває попід трамом, надворі сіріє світанок.

## V

— Драстуйте!

— Драстуйте!

— А я оце вам молока принесла, — каже закутана гостя. — Хотіла була зразу, як подоїла, а тоді думаю: може, вони по-городському, ще сплять...

— Марино!

— Тітко Марино! — аж тепер впізнають Параска і Лена.

— Тільки немає в мене куди перелити, — після привітальних поцілунків заклопотано каже Параска.

— Та бери з гладешкою. Хіба не бачиш: це ж ваша. Як від'їжджали на Донбас — лишили.

— Дивіться, мамо! — невже наша гладешка? Стільки років — і ціла... — дивується Лена.

— А ти ж як, доню, думала? — повчально говорить Марина. — Ми чужу річ звикли більше, як свою, пильнувати.

— Ми тоді багато чого по людях лишили, — згадує Параска. — Думалося, заспокоїться трохи — приїду,

заберу. Та оце й по сьогодні. Занесе, було, комусь уночі Пантелिमон — а тепер і не здумаєш...

— А де ж це Пантелिमон Маркович?

— Пішли з Петром до Кирилихи Цвіркунихи. Там, кажуть, наша мебля є.

Гостя оглядається по хаті, ніби хоче ще раз пересвідчитися, що немає чужих, зазирає до другої кімнати, а потім говорить стиснено:

— Ваше дзеркало там. За два рублі Кирило з торгів купив. Скільки вони, оті Цвіркуни, людського добра з торгів понакупляли або так понаграбували — аж страшно стає! Тільки як були голі — такими і zostались. А найбільше вашого добра змарнували Данило Цвіркун і Дмитро Щука. У Дмитрихи ваш стіл і досі стоїть.

— А грамохвон? Тітко Марино, не знаєте, де грамохвон? — допитується Лена.

— Грамохвон у клуні щось місяців із три стояв. А тоді його поламали, скрутили, взялися ладнати, та й налаждали, що сама труба zostалась...

Відчиняються двері. Спиною наперед заходить Шаблій, за ним Петро. Вони вносять велике стінне дзеркало.

— Ледве донесли. Слизько, — каже Шаблій. — А, це ти, Марино, я й не бачу.

— Ось молока нам принесла.

— Принесла вам молока.

— Спасибі, спасибі.

Лена кинулась до дзеркала і почала розглядати і себе, і дзеркало:

— А яке подряпане. Плями якісь на склі, ряма облупилась...

— Все попереводили, вражі діти, — стверджує Шаблій.

— Звісно, Цвіркуни, — додає Марина, — хіба їм у таке дзеркало дивитись!

— У нас би воно сто год стояло, і нічого б йому не сталося, — втручається Петро в розмову старших.

— І де вони понабирались, оті активісти. Яких двадцять родин на все село, а скільки лиха людям наробили, — журиться Параска.

— Воно їх двадцять родин, — говорить Марина, — а вони всім крутили й крутять. А надійних людей мало, ой мало, Пантелимоне Марковичу. От хоч би взять — Бичок. Він до роботи скажений. «Первий ударник соціалістических полей» у колгоспі називався. А селом керувати — хіба ж це його справа? Добре, що ви приїхали, а то вже коло його Цвіркуни так грали-вигравали. Звісно, Бичок: хто взяв за налігача, той і поведе.

Шаблій мовчить, замислившись. Потім підводить голову:

— Ну, а Степан Мургосліп, що старшим поліцаєм? Мені Левко казав, що він років зó три по тюрмах сидів.

— А за що сидів, не казав? За хуліганство та за неплатьож аліментів. Його за ті аліменти разів із п'ять тягали. А Семен, Горпини Задрипанчуківни приймак? Хто його знає, звідки воно і чим воно було. Ходить, носа задерши, не гірше від Галущенкового Дем'яна. Кажуть, він десь з-за Києва, а чого додому не йде? Забирав би свою Горпину і ульотувався к чортом' батьку. Так, мабуть, боїться, бо дома чогось накоїв за советів. Може, яким міліцінером був або партейним. Отака то в нас поліція. Один тільки хороший хлопець — Василь, Ханенка Андрушки син. Ну, ще молоде. Трохи від вашого Петра старший. Це ж ваш Петро з моїм Миколою одногодки. Я як ішла сюди,

то Микола й каже: подивіться, мамо, який там Петро виріс. Бо ми вас часто згадували. Ну, бувайте!

Але потім, щось пригадавши, Марина звертається до Шаблія:

— А другий ваш стіл у Щучихи.

— Та Бог із ним, — каже Параска. — Нащо нам іще стіл — еж маємо.

— Е, не кажи, — не погоджується Марина. — Це якби в добрих людей, то хай би стояв, а цій погані дарувати не можна.

— Добрі люди, — поправляє Шаблій, — чужу річ самі віддадуть, а в поганих треба забрати. А не знаєш, Марино, у кого нам свого добра шукати? Хто з тих активістів найбільше нашим потом та моєю кров'ю, та жінчиними сльозами поласувався?

— Найбільше, звісна річ, Цвіркуни. Ну, й Дмитро Щука... Карсетки і юбки Секліта Краснопуза поносила. Годів за два геть усе перевела нанівець. Остапчук у вашій бекеші ходив. Ну, його вже тепер нема — ні його, ні бекеші. А стіл у Щучихи досі стоїть... Самовар у Данила Цвіркуна, тільки без кранта, Мотря в нього біб та квасоллю зсипає...

— А мені оце, як дзеркало забирав, Кирилиха Цвіркуниха і каже: заберіть, каже, шахву свою у Гапки Палііхи.

— У Гапки? Це в тієї, що за нашим Савкою живе? А й справді. В неї шахва. Я й забула.

— «У мене, каже, берете — і в неї заберіть. Та на завтра не відкладайте. Бо нахвалялася порубати, як прийдете. Порубаю, каже, й спалю, а Шаблієві й трісочки не віддам».

Гупаючи чобітьми, хтось з розгону збігає на ганок. Простоволосий, з цигаркою, що прилипла до губи, без стуку, до хати влітає Дем'ян.

— Дядьку Пантелимоне! Вас там Іван Кирилович

до сільуправи кличуть. Бумага прийшла з городу, так хочуть з вами порадитись.

— От і добре. Я саме хотів піти сказати, щоб ячменю з комори виписали. — Шаблій підводиться з лави. — Ходімо й ти, Петре, трохи подождеш, а тоді по шахву підемо.

Він виходить на ганок, Дем'ян і Марина йдуть за ним. Петро затримався в хаті, — перебувається.

— Пантелимоне! — каже Параска з порога.

Шаблій повертається. Марина й Дем'ян зупинились біля хати: їм кортить почути, що казатиме Параска чоловікові. Але вона говорить тихо, і вони не чують.

— Пантелимоне! з тобою, бач, дід Охрім хотів щось побалакати. Заходив недавно. Він тобі не зустрівся?

— Ні!

— Казав, що ще зайде. Ти б подождав. Щось він тобі сказати хоче.

— Ну, то він знає, де мене знайти. Годину чи дві в сільуправі будемо, а тоді по шахву підемо. Воно б не шкодило сани з колгоспу взяти, ну, нічого, ми й так донесемо. Марино, у вашого Савки є санчата?

— Є.

— Ну, от і добре. На санчатах довеземо.

Шаблій сходить з ганку.

— Пантелимоне, — тихо і нерішуче знову зупиняє його Параска. — А може... може, б ти так до тієї Гапки... не ходив? Я оце думаю: ну, чого б ото Кирилісі посилати тебе до Гапки?... Це ж на Кобилчиній Цегельні, під ліском... А поліцаї — в городі...

— Та що ти, Параско, — маленька? І прийде ж тобі таке до голови?

— Тату, — вискакує на ганок Петро. — Я вас дожену. Я тільки до тітчиного Марининого Миколи збігаю.

— Оце сьогодні з города бумага прийшла. Загадують провести реєстрацію всього населення. Ось на, прочитай.

Шаблій бере невеличкий папірець з друкованим на машинці розпорядженням районної управи.

Читає напівголосно:

— «Старості села... Районова управа пропонує вам негайно перевести реєстрацію всього населення по вашій сільуправі. Відомості про кількість населення подати до районної управи на 1 березня 1942 року»... Ага. «Число дворів... Загальна кількість населення... чоловіків... жінок... віком до 8 років.. до 14 років... чоловіків до 60 включно, жінок до 55. Разом... Підстава: розпорядження ортско-манданта за номером...»

— Ну, то що?

— Ну, оце я й хотів тебе запитати, як робити.

— А ти не знаєш?

Бичок винувато мнеться.

— Та мені ось Дорош написав: дворів — 820, загальна кількість населення — 3 612 душ. З них чоловіків...

— А воно й справді так є, як Дорош написав?

— Справді.

— Ну, то пиши. — І Шаблій диктує:

— Дворів — 510, населення — 2 107.

Бичок дивиться на нього, але не пише.

— Пиши, кажу, — владно наказує Шаблій. — Німці не мусять знати, скільки нас є. Та пиши всіх старими та дітьми. Як питають, чому це так, кажи, що більшовики всіх молодих та дужих за Волгу погнали.

— Та навіщо це, Пантелимоне Марковичу? Я думав тільки спитати, чи ходити з хати в хату, чи з колгоспних книжок узяти.

— Слухай... Щось мені вчора Левко казав про колгоспну пасіку — я трохи був, сам знаєш, під чаркою, так воно мені зовсім з голови вилетіло.

— Та що він міг казати? Казав, мабуть, як у грудні, тільки морози вдарили, у нас німці стояли. Ну, дізнались про пасіку, мед поїли, вулики на дрова порубали, а бджоли на морозі подохли.

— Дак ось що, Іване Кириловичу. Пиши так, як я кажу, а то буде і нам, як твоїм бджолам.

З передпокою чути голос Дем'яна:

— Ну, куди ви, тітко! Там зараз державні діла рішаються, а ви лізете.

— А в мене що, хіба не державне!? — відповідає верескливо-роздратований жіночий голос.

Шаблій секунду прислухається, потім каже голосно:

— Хто там прийшов? Нехай заходить.

— Та ось, тітка Оксеня... — починає, входячи, Дем'ян.

— Чого став на порозі?! І пройти не даси, — відштовхнувши Дем'яна, репетує селянка. І загрозово кидає:

— Драстуйте.

— Драстуйте.

— По що прийшла, Оксеню? — по змозі лагідніше звертається до неї Бичок.

— Бач, по що прийшла! — скоромовкою викрикує Оксеня. — Якби не прийшла, так тобі б і діла не було! У нас колодязь цілком завалився, підійти до нього страшно, а він: «по що прийшла?» Як не даси дубка на цямрини, то на весні колодязь завалиться, увесь куток зостанеться без води.

— А Орищин? — перебиває її староста.

— Що Орищин? У Оришки вода недобра. А в нас діти бігають, як упадуть у колодязь, так я й тебе за ними вкину! Мені дубка...

Поглянувши в бік Шаблія, селянка розгубилась і після павзи тихо сказала:

— Дубка б мені на колодязь, пане старосто.

— То кажеш, колодязь на весні завалиться? — спитав її Шаблій.

— Завалиться... — розгублено погоджується Оксеня.

— Чи вже завалився?

— Завалився...

— А збігай, Дем'яне, подивися, що воно за колодязь такий, — наказує Шаблій. — Як скажеш, так і буде.

Дем'ян, як був без шапки, побіг.

— Тату, скоро підемо? — заглянув у двері Петро.

— Куди це, — питає Бичок. — Може, по ячмінь? Так я сам зважу й привезу.

— Вийди, Оксеню! — наказує Шаблій. І коли та слухняно виходить, пояснює:

— Підемо до Гапки Паліхи по шахву.

— А так, треба забрати, — киває головою Бичок.

— Іване, а що я тебе питаю, — дивлячись Бичкові в очі, нахиляється до нього Шаблій. — Кажуть, у нас тут у районі советські партизани орудують. Якась Тамара Яснозорська.

— Тамара? Так то не в нас. То за Ніженом. А в нас, слава Богу, тихо... Кажуть, ніби до Цвіркунів хтось заходив, так то давно вже, а тепер не чути.

## VII

В сільуправі порожньо. В ній — тільки посильний Дем'ян, що, нудьгуючи, крутить цигарку, і дід Охрім, що спокійно когось чи чогось дожидається, розгляда-

ючи наклеєні на стінах плякати. На однім плякаті — він повільно читає вголос — стоїть:

«Дременули душогуби,  
І нема їм вороття»

— Правда! — погоджується дід Охрім і починає читати напис на другому:

«Земля... земля жде вас»

Аж не повірив дід. Устав, підійшов до стіни і прочитав ще раз:

«Земля жде вас»

— Хто це повісив? Тьху! Хто це повісив, питаю?

— Це німці прислали, — повчально говорить Дем'ян.

— От собачі діти! «Земля жде вас»... Хай їх земля жде, а не нас. Ми ще жити хочемо.

— То ви, діду, не так зрозуміли, — знову повчає Дем'ян. — Тут написано, щоб усі коло землі робили.

— Як це — не так зрозумів? Коли кому кажуть, що його земля або мотузка жде, то що вже тут розуміти! А ми ще не хочемо вмирати. Нам ще треба побачити, який воно кінець буде.

— А ви, діду, якого кінця хочете? Царя, може?

— Як був Ніколашка, були хліб і кашка.

Дем'ян не погоджується. Він не поділяє дідових симпатій до кашки й Ніколашки.

— От якби ви поговорили з Людмилою Іванівною... — починає він.

В цю мить десь далеко, на краю села чи, може, за селом, лунає постріл. Потім іще і ще.

— Стріляють! — скрикує Дем'ян і підхоплюється, щоб кудись бігти.

— Стріляють, — спокійно стверджує дід Охрім і сідає.

Пострілів більше не чути.

.....

В помешканні сутеніє. Дем'яна нема. Дід Охрім, величний і непорушний, як статуя, сидить біля столу.

Так минає хвилин двадцять: саме стільки, скільки потрібно, щоб дійти доброю ходою до сільуправи з Кобильчиної Цегельні.

Потім здалеку наближається тупіт багатьох ніг і різноголосий гомін.

Першими до кімнати з виглядом переможців залітають Дем'ян і малий Петро.

За ними Пантелिमон Шаблій, тримаючи в лівій руці гвинтівку, вводить кирпатого політрука з зв'язаними позаду руками. Далі юрбою ввалюються, всі з гвинтівками: староста Іван Бичок, Левко Марченко і брат його Яків, Максим Бородань, Савка Глевкий; а позаду, вже без зброї, якісь парубки й чоловіки зупиняються в дверях і визирають один з-поза одного.

— Один? — трохи здивовано питається в Шаблія дід Охрім. — А де ж другий?

— Вирвався, гадів син. Тільки рукав у Максима в руці zostався. — Шаблій показує очима на Максима, що справді тримає в руці вирваний рукав червоноармійської шинелі.

Іван Бичок світить лампу і одночасно дає розпорядження:

— Дем'яне, піди закрий двері та позачиняй віконниці, та стань з того боку і нікого не пускай.

Дем'ян, трохи огірчений, що він не буде присутній при допиті невідомого, але гордий, що йому дали таке важливе доручення — охороняти двері, випроваджує з кімнати непотрібних глядачів, виходить сам і зачиняє за собою двері.

Шаблій віддає гвинтівку Петрові і звертається до впійманого:

— Ну, чоловіче, розкажи нам, хто ти такий, чого в нашому селі шукаєш?



— Пленний я, дадому іду, — намагаючись говорити по-українськи, відповідає той. — Можно присесть?

— Сідай, — дозволяє Шаблій. — Ану дихни! А чого ж від тебе горілкою душить? Хіба пленні п'яні бувають? У тебе ж морда — хоч цуценята бий: ледве не лусне, а пленні з голоду вмирають.

— Гаварю, пленний, дадому іду, в Васількоф, вот документи в кармане, дастаньте.

Левко дістає папери, подає Шаблієві, той читає:

— Так ти хто будеш? Звать тебе як?

— Баранец Іван.

— Гм... «Баранец». А нація яка?

— Українц, — з наголосом на «а» відповідає впійманий.

— А говорити по-нашому не вмієш... А прохвесія в тебе, браток, яка?

— Молотобоец. А то ещю в цирке борцом работал.

Присутні заздро позирають на його широчезні плечі. Деякі обличчя навіть стали привітнішими.

Несподівано двері відчиняються. Всі повертаються здивовано: адже нікого сказано не пускати.

На порозі, білий, як стіна, стоїть Дорош.

— Пантелимоне! — каже він, спотикаючись на словах. — Мабуть, у Цвіркуна були... Цілий отряд... Тікаймо, поки не пізно!...

— Що?

З-за плечей Дороша визирає перелякане обличчя Дем'яна:

— Іване Кириловичу! Дядьку Пантелимоне! Там якісь сани... Повно людей... Сюди їдуть, та скоро...

Руки присутніх прикипають до гвинтівок. Обличчя стають сірими.

Петро дивиться на батька: невже й він злякається?

— Ану, що там сталося? — поблажливо посміхаючись, говорить Шаблій. — Ходім подивимось. А ти, Петре, постережи цього гаспида.

Дядько Максим жбурляє рукав, який досі був у нього в руках, і, на ходу заганяючи в гвинтівку набій, виходить за Шаблієм. Виходять і інші.

— Синок! — звертається впійманий до Петра, одночасно напружуючи руки, щоб розірвати мотузку, — синок, дай водіци іспіть.

— Потім нап'єшся!

— Синок!...

— Ще раз ворухнешся — стріляю!

— Ну, чого ми, дурні, полякалися, — за хвилину, повертаючись до кімнати, говорить Бичок. — Це ж наші поліцаї з джурства приїхали.

За ним, разом з Шаблієм, дядьком Максимом і Марченками, входить трое озброєних, в чорній уніформі поліцаїв. Натовп селян, скориставшись з нагоди, суне за ними. Старший поліцай, Степан Мургосліп, голосно розказує Шаблієві:

— А ми ще в городі почули: кажуть, Шаблій приїхав. Підїжджаємо до села; чи правда, питаю, що Шаблій вернувся? Ого, кажуть, уже й Тамариного партизана впіймав. Шкода, що не саму Тамарку!... — він п'яно сміється, задоволений з свого дотепу.

Тим часом Семен, один з прибулих поліцаїв, ніби він тут найстарший, дає розпорядження:

— Зараз треба з цього хлопця допрос ізняти. Може, це який пленний додому йде... Хто це пацану винтовку дав? Ану, давай її сюди! — говорить він, побачивши зброю в Петрових руках.

Петро стоїть нерухомо.

Василь, наймолодший з поліцаїв, нахилиється до Семена:

— Та це ж Шабліїв! Хіба по породі не бачиш?

Але Семен не чує або не слухає:

— Всі винтовки зараз же здати сільській поліції. Крім поліцаїв, ніхто не має права тримати зброї. А також — усіх посторонніх прощу звільнити помешкання. Залишаються тільки староста сільуправи та поліція.

Натовп неохоче суне до дверей.

Яків Марченко, Левків брат, виходить, заховавши свою гвинтівку під полою. Дід Охрім, що примостився був на лаві, важко підіймається. Левко мнетися на місці — він не знає, чи до нього, як до старости громадського двору, стосується наказ вийти, чи не стосується.

Дядько Максим і Савка Глевкий зупинилися коло дверей і нерішуче поглядають на Шаблія.

Семен, підійшовши до Петра, бере однією рукою його гвинтівку. Раптом помітивши Пантелिमона Шаблія, звертається до нього, різко підвищуючи голос:

— Коли я кажу звільнити помешкання, то це й вас торкається... шановний... як вас...

— Левко, зостанься, — тихо проказує Шаблій. — І ви, діду Охрїме, не тікайте. Зараз я вам кумедію покажу.

Петро вириває гвинтівку з Семенових рук.

— Пацан! — гнівно викрикує Семен. — Давай винтовку, бо вуха надеру!

— Це тобі не пацан, а Петро Шаблій, — не підвищуючи голосу, лише виповняючи якоюсь важкою міццю кожне слово, говорить Пантелिमон і робить крок до Семена. — А коли ти будеш мені тут коверзувати, то я тобі всиплю двадцять п'ять шомполів і відправлю разом з оцим, — Шаблій показав на політрука, — у польову жандармерію. Візьміть його.

Василь і Левко, ніби зрадивши, зривають з Семена його власну гвинтівку, крутять йому руки за спину.

— Дядьку... дядьку Пантелимоне! Та що ви... Та хіба ж я знав, що це ваш син!

Семен вимовляє ці слова розгублено і відразу стає маленьким і жалюгідним.

— Бач, тепер уже знає, що це Пантелимон! — каже дід Охрім, сідаючи.

— Пустіть його, — наказує Шаблій. — Іди звідси і не перешкоджай.

— Пане Шаблій, — знову осмілівши, говорить Семен, — тут Степан старшим поліцаєм, нехай би він розпоряджався.

— Ти слухай, що тобі кажуть, — відповідає за Шаблія Степан Мургосліп. — Коли Пантелिमон Маркович кажуть вийти, так треба вийти!

— Винтовку можна взяти?

— Бери.

Назустріч Семенові, що виходить, мчить Дем'ян:

— Дядьку Пантелимоне! Там у Гапки за погребником хлопці автомата знайшли.

— Веди їх сюди...

І поки очі присутніх звернені на автомат, політрук — обличчя його від напруги стає бурякового кольору — знову пробує звільнити з пут свої руки.

— Сядь і не ворухнись, — каже йому Шаблій, — бо коли я почастую тебе оцим-о, — він підносить до політрукового обличчя свій кулак, — то ти, як розчавлена муха, в стіну влипнеш. Твій автомат?

— Да што ви, да разве я...

— Роззуйте його, хлопці.

Левко й Максим силоміць стягають з політрука чоботи. З халяв випадають урванти, на тридцять два набойки кожен.

— Ну, — питає Шаблій. — Що тепер скажеш, чоловіче?

Політрук мовчить.

Шаблій ніби щось пригадує:

— Так ти, кажеш, у цирку борцем був? Може, і з мною хотів би поборотися?

Політрук, смикнувшись всім тілом, звільняє руки з мотуззя і рвучко підводиться Шаблієві назустріч.

## VIII

— Ну й б'єте ж ви, Пантелимоне Марковичу! — захоплено і трохи заздро говорить Степан Мурґосліп.

— Я так б'ю, як мене били, — неохоче відповідає Шаблій. — Ти, Степане, постав вартових, одного надворі, а двох — всередині. Та вибери найнадійніших: з одноосібників або з розкуркулених. А Семена не став, бо хто його зна, що то за птиця. Та дивись, щоб ніхто не заснув, бо я сам прийду перевіряти. Чуєш? Прощай!

— Прощайте, Пантелимоне Марковичу, все буде зроблене . . .

Темносине небо в холодних і яскравих зірках. Вікна хат блимають жовтогарячими вогниками: ще не пізно. Сніг рипить на морозі під кроками чотирьох, що йдуть з сільуправи додому: це дід Охрім, Пантелимон Шаблій, Іван Бичок, староста, і Василь Ханенко, наймолодший з поліцаїв. Петра Шаблій відіслав додому раніше — заспокоїти матір.

— А чи не нападе вночі Тамара? В неї ж, казав Дорош, ще цілий «отряд» лишився, — ховаючи за іронію деякий острах, говорить Бичок.

— Отряд не отряд, а товариш політрук Ніколай Мотильков признався нам, що в неї ще семеро горлорізів лишилось. Один утік без рукава — той у рахунок

не йде. Думаю, що й решта з страху не оговталась. А ти, якщо боїшся, на ніч під подушку нагана клади. Ніякий страшний сон не присниться, коли наган під подушкою. Ну, ось що, Іване Кириловичу, і ти, Василю. — Шаблій притишив голос. — Завтра ви цього гаспида в город повезете. А як доїдете до Гнилої Рудки, за чагарником, де ваша, Василю, колись земля була, то нехай той чортяка кинеється од вас тікати. І тоді стріляйте йому в спину, краще так на півметра, щоб слідів пороху на тілі не було. Щоб у город тільки трупа привезти. І щоб ніхто про це не знав і не бачив.

— А якщо він не побіжить? — питається Бичок.

— Він і не мусить бігти.

— А як же?

— Ось Василь поняв, він тобі скаже, як.

— Таж це значить — убити!

— Я тобі кажу: «Біля Гнилої Рудки означений невідомий зірвався з саней і став бігти, при чому був застрілений двома — чи там трьома — пострілами в спину». Так віддаси рапорта. А коли боїшся, то я з вами за їздового мого Петра пошлю.

— Та вже якось зробимо.

— Ну, а з Цвіркуном як? — після павзи питає Бичок.

— Покищо зачекаємо. Далі видно буде.

Староста прощається і відходить.

Шаблій деякий час іде мовчки. Потім звертається до Василя:

— Так ти, хлопче, Ханенка Андрушки син?

— Його.

— Ми з твоїм батьком колись з Архангельського разом тікати радились. Тільки його погнали аж на Воркуту, а я вже сам пішов. Хороший був чоловік, царство йому небесне.

— Ох-о-хо! — зітхає дід Охрім.

Василь спускає голову.

Там, де вулиця завертає до школи, він починає прощатись.

— Хіба ти тут живеш? — дивується Шаблій.

— Та ні... не тут... Тільки...

— Воно, бач, діло парубоцьке, — пояснює дід.

— Ну, коли так, то йди.

І ось їх зосталося двоє: Пантелिमон Шаблій і дід Охрім.

Вночі голос людини чути далеко, і тому дід говорить ледве чутним півшепотом:

— Проморгали, Пантелимоне Марковичу. Я проморгав. Та й хто б подумав? Увечорі бачив, як їх двоє зайшло. І вранці бачив, як двох Цвіркун вивів. І прослідкував же, куди одвів, а не спало на думку піти подивитися, чи не лишилася в хаті ще яка напасть.

— Нічого, діду, не журіться, ми їх усіх — і саму Тамару — всіх зловимо.

— Так от, бач, Тамара. Я ж тобі тоді й не доказав. Вона в них ніби за отамана. Мати її княжого роду — що вже вони землі за царя мали, а лісу, а сіножаті! А батько, лейбгвардії полковник Яснозорський, разом з вашим Андрієм у Корнілова служив. Тоді, правда, Андрій пішов до Петлюри, а цей зостався в Денікіна. Його в двадцять першому році розстріляли. А матір як забрали в тридцятому, так і по цей день чутки нема.

— І от, бач, від солодкої яблуньки та кисле яблучко. Я ж був до Яснозорських вхожий, так я її змалечку знаю. Почав я їй колись казати: Тамаро, кажу, схаменіться, ізгадайте, якого ви роду. Батька ж вашого розстріляно, матір замучено. Ви ж, кажу, в той день народилися, як вашого батька під стенку ставили...

«Е, каже, не учі мене, дед. Много ти понимаеш! Мой отец, каже, собака, белобандіт бил. Если б ево тада не шльопнули, я б ево сама тепер у разход пустіла»...

Хтось іде їм назустріч, і дід замовкає.

Панок з портфелем минає їх, не вітаючись.

— Хто це? — питає Шаблій. — Він нам і вчора зустрівся.

— Та це нам агронома прислали з городу. Таке чортівь-що. І чого воно поночі швендяє?

## РОЗДІЛ ДРУГИЙ

### I

... І знову вечір.

Десь далеко, за полями, дотліває вечірня заграва, і над димчасто-багряним обрієм тане холодаве цитриневе світло: скоро осінь.

В будинку Шаблія вже темно. Тільки чітко вимальовується світляний прямокутник вікна, що виходить на захід.

Нагусаючий у кімнаті присмерк створює якийсь особливий настрій, і Параска, що сама в будинку — Пантелिमон поїхав до міста, Петро десь подався, а Лена пораяється по господарству — сидить проти вікна, дивиться кудись у далечінь — і думає вголос:

— Оце вже скоро сім місяців, як дома, і посіяли, і врожаю, слава Богу, діждались, а все щось наче не так, наче чогось не хватає. Іноді сидиш-сидиш, думаєш-думаєш, та аж страшно зробиться: до чого воно все ведеться, який воно, казав дід Охрім, кінець буде.

— Дванадцять год тільки одного й хотілось, про те тільки й думалось, чи доведеться додому вернутись. Ой, не так вернутись хотілося, не про такий поворот думалося. Ніби й не господар над своїм добром: увійшли в свою хату, а через тиждень бумага приходить — хто,

мовляв, дозволив такому Шаблію сільуправу на вулицю викидати.

— Воно ж там, у районі, самі камуністи, ті, що колись сиділи, ті й тепер сидять. Оце тепер тільки, чути, нашу людину поставили, а то сама сволоч була...

— А німцям що? Їм аби хліб та свиней давали. Хіба вони знають, чим село живе? Он приїздив комендант, казав, щоб усі в колгоспі робили, а хто не робить — у тюрму та до Німеччини. У вас, каже, не колгосп, а громадський двір — не вмер Гаврило, болячка вдавила. А Бичок і питає. «А як же, питає, одноосібники, ті, що з советами все життя боролись, а до колгоспу не пішли»? — «Ніяких, каже, одноосібників, всі мусять робити». От тобі й діждались. Думали, як німці прийдуть, так колгоспів не буде, аж воно тепер і одноосібників женуть до колгоспу.

— Ще слава Богу, що партизанів більше не чути. Ото як наші ввіймали одного — їх ніби вода вмила. Кажуть, десь на Брянське подалися.

Параска, замислена, і не завважила, що вулицею проїхала — і спинилась підвода, що кілька душ піднялося на ганок... Аж ось до кімнати швидкою ходою ввійшов Пантелिमон Шаблій. А за ним — Іван Бичок і Степан Мургосліп, старший поліцай.

— До кого ти балакаєш? — здивований, зупинився Шаблій.

— Сама до себе.

— А чого не світиш?

— А нащо?

— Світи, хай йому гаспид. Знову бумагу з городу привезли. Іще одна біда на нашу голову.

Параска світить лампу.

Шаблій бере в Степана папери:

— Ану, давай сюди, як там написано: ... «На підставі розпорядження шефа відділу праці пропонується

вам призначити з вашого села 80 працездатних дівчат віком від 14 до 20 років для роботи в Німеччині. Термін виконання: 20 вересня 1942 року . . . »

— Ізнов у Німеччину, — перебиває Параска. — Недаром у мене коло серця щось цілий вечір боліло.

— Дивись ти, тільки 80, — дивується Бичок. — Он зарічанський староста казав мені, що на їхнє село 120 призначено. А в них же село куди менше.

— Таж вони, Йване, скільки було у них людей, стільки й подали у звідомленні. А ми з тобою — пригадуеш? — трохи не половину затирили.

— А добре тоді вийшло, в марті, — пригадує Бичок, — правда, Пантелимоне Марковичу? Загадали нам двадцять душ. Так ми їм дали дванадцять кацапчуків пленних, що в селі позоставались, та троє наших дурнів добровільно поїхало. І так усе добре пройшло . . .

— Тепер на пленних не відограємось, — ніби чогось зрадівши, каже поліцай Степан. — Доведеться, мабуть, вам, Пантелимоне Марковичу, дочку в дорогу виряджати. Та не сердьтесь, я жартую.

— Ти, Степане, знай, де можна жартувати, а де й ні, — гірко каже Параска.

— Та нехай балакає, — заспокійливо говорить Шаблій. — Він у нас, як той млин, що без вітру мелеться. Люблю послухати. Часом таке вибалакає . . .

— А знаєте що? — з таємничим виразом на обличчі перебиває Степан. — Пишіть усіх рябих. Килина Воронькова ряба — в Німеччину, Одарка Галущенкова ряба — в Німеччину, Кривої Секліти дівчата рябі — в Німеччину! — Він задоволено регоче, ніби сказав щось справді дотепне.

— Добра порада, — стверджує Шаблій. — А тепер, може, мені дозволите слово сказати?

— Та кажи вже, кажи.

— Зараз погукаємо Левка і порадимось, кого саме визначити. Та не кажіть нікому, що в розпорядженні сказано: «до 20 років». Нехай і сороклітні їдуть. Перевіряти ніхто не буде.

— І в першу чергу — усіх активісток визначити. Кривої Секліти дівчата нікуди не поїдуть. Вони й так набідувались у тридцять третьому році. Хай, може, хоч трохи по-людськи поживуть.

— А Краснопуза Секліта, як церкви закривали, на плащаницю, задубивши спідницю, сідала. Нехай її Палажка тепер Берліна побачить. Гітлер, чути, також церкви закриває. Мо' й Палажка потрапить у якому соборі, як мати, сісти. І в Данила Цвіркуна дівка, як кобила, викохалася. Там, кажуть, усі Тамарині партизани були. Хай тепер трохи і Фріци побудуть.

— А як цих не вистачить, доведеться, нічого не зробиш, визначити таких, де сім'я велика, брати й сестри є. Щоб зоставалось кому вдома робити та щоб і батькам не так шкода було.

— Узять хоч би Рудої Миколаїхи Хведору, сусідку нашу. Вже за тридцять перейшло, про те, щоб заміж вийти, годі й думати, бо куди не кинь — шістнадцяток повно. Три сестри менших та дві невістки. Як заведуться — їйбогу, разів три сам розводив. Кому вона, тая Хведора, потрібна? Нікому. Ніхто за нею не плакати-ме. А вона й сама від такого життя втекти рада буде. Так я кажу?

Шаблій замовк, прислухаючись до кроків на ганку.

До кімнати зайшов Петро.

— А, це ти. Збігай до Левка, скажи: батько кличе. А ти, Степане, візьми пляшку добрячого самогону та сходиш до ветеринара: сьогодні вночі в колгоспі одному кабанчикові треба буде здохнути, так щоб довідку виписав. Ось прийде Левко, а назавтра ти, Іване Кирило-

вичу, з ним разом наладнаєте меду з півпуда да четверть просяного перегону, да м'яса з кабанчика. Поїдемо до шефа відділу праці, нехай замість вісімдесяти дівчат залишить сорок. Правильно я розсудив?

— Та куди вже правильніше.

## II

Тихо прокрадаються селом вечірні сутінки.

Вони повзуть між хлівами, поза хатами, під лісами, ростуть, нагусають, чорнішають і часом ніби матеріялізуються, втілюються в якісь невиразні людські постаті, що раптом відділяються від стіни чи дерева і квапливо переходять те місце, де тьма ще не встигла згуснути.

Тихо сунеться і напливає вечірній присмерк, а ще тихше, ще нечутніше прокрадаються ці істоти — як витвори вересневої ночі, що заливає село.

А біля воріт Цвіркунового двору стоїть Мотря, шестипудова дівка, хоч у плуг запрягай, і соняшник лузає. Лузає й дивиться — чи не слідкує хто за тими, що потайки сходяться до їхньої хати. Тільки б не нанесла нечиста сила сусіда їхнього, діда Охріма, або Василя-поліцає, або — страшно подумати — котрого з Шабліїв, бодай їм усячина.

Часом вона оглядається на хату: чи добре завішені вікна, чи не видно, бува, світла крізь яку щілину. Бо ніхто не має дізнатися про те, що діється в хаті.

Хата здаля виглядає мертво й порожньо.

А тим часом Данило Цвіркун нетерпляче оглядає гостей:

— Здається, всі?

— Починаймо!

Данило відкриває збори:

— Товариші! Собрание сільського активу вважаю відкритим. Зараз нам зробить інхвормацію товариш Гриша.

Звідкись ззаду, з темряви, прямуючи до столу, освітленого блідим каганцем, виходить Грицько Щука, високий, гарний парубок. Іде поволі, недбало і впевнено.

— Товариші! Першим питанням на порядку сьогоднішньої повістки дня стоїть мій відчит про сучасний стан нашого села. Товариші! Ми з вами знаходимось тепер у дуже небезпечних умовах. Тількищо через наших зв'язкових одержано з міста загрозливу вістку. Знову німці вимагають людей до Німеччини. На цей раз справа йде про самих дівчат віком до двадцяти років. Наші товариші з райуправи попереджають нас, що ніякого класового принципа в доборі дівчат для відправки в Німеччину бути не може. Їхати мають ті, що найбільш працездатні і найменш потрібні в роботі громадського двору.

— Проте, скільки я цю справу розумію, Шаблій і його підлабузники намагатимуться ввести класовий підхід: намагатимуться лишити вдома дітей всіх ліквідованих ворогів народу, одноосібників і розкуркулених, не кажу вже про своїх родичів і приятелів.

— Шаблій буде висилати до Німеччини — нас!

— Отже, ми всі повинні одностайно робити цьому спротив. Коли треба йому дівчат до Німеччини, — Грицько Щука встає і стукає кулаком по столі, — хай посилає першою свою Лену!

— Ми мусимо поставити перед райуправою питання: тому що колишні одноосібники та розкуркулені майже зовсім не працюють у громадському дворі, вони

можуть бути і мусять бути відправлені до Німеччини в першу чергу.

— Товариші! Ми будемо боротись уперто, але пам'ятайте, що коли в цій боротьбі Шаблій навіть виграє, ми ще не програли.

— Як це розуміти, про це вам скаже зараз товариш Цвіркун.

Грицько Шука сів, і підвівся Цвіркун.

Цвіркун: У кого, може, питання будуть?

Краснопуза Секліта: У мене питання.

Цвіркун: Кажі, Секліто.

Секліта: Балакав ти, Грицько, балакав, а головного й не сказав: скільки душ із нашого села визначено?

Грицько: Про це ще остаточно не відомо. Проте можна сказати приблизно, що не менше, як сто душ.

Хтось іззаду ахнув: Сто душ!

Грицько: Завтра, найпізніше в обід, будемо мати найточніші відомості.

Цвіркун: Ти все сказав, Грицько?

Грицько: Все.

Цвіркун: А теперечки, товариші, дозвольте мені зробити маленьку інхвормацію.

— Наша дорога товариш Тамара за героїчну боротьбу проти німецького окупанта в районі Брянських лісів нагороджена орденом Леніна!

— Отряд, котрим командує товариш Тамара, зробив героїчний рейд з Брянських лісів і теперечки знаходиться в районі нашого села. Товариш Тамара має під своїм командуванням достаточну кількість героїчних партизанів для того, щоб вести героїчну боротьбу з махровими контрреволюціонерами, белими і всіх мастей.

— Так що, товариші, як сказав Гриша, наші хлопці й дівчата, яких Шаблій посилатиме до Німеччини, мо-

жуть теперечки іти в ліс — до героїчних партизанів товариша Тамари.

— Товариші! Наша дорога товариш Тамара оказала мені високе доверіє і доверила мені, так сказати, відповідальну справу. Ми, товариші, зібрались теперечки, щоб цю справу вирішити.

— Товариш Тамара доверила мені скласти по нашому селу списки диверсантів і хвашистів, так сказати, контрреволюціонерів усіх мастей, яких у героїчській боротьбі отряд товариша Тамари має знищити.

Секліта: Шаблія пиши першим!

Голос: Усіх Шабліїв пиши!

Цвіркун: Ось цитуйте. Я зараз прочитаю. Шаблій Пантелімон, Шаблій Петро, Шаблій Параска, Шаблій Олена. Бичок Іван — староста сільуправи, Бичок Кирило, Бичок Явдоха, Бичок Онисько, Бичок Гапка. Марченко Левко — староста громадського двору, Марченко Яків. Мургосліп Степан — поліцай, Ханенко Василь, Ханенка Андрушки син, поліцай.

Секліта: Ось підожди. Бичків усіх записав, а Марченків — ні! Брата Левкового записав, а про жінку забув.

Цвіркун: Та як же тую жінку писать, як у неї діти дрібні... На кого зостануться?

Кириліха Цвіркуниха: Казав тобі колись Кирило, що ти — м'якотілий. На кого діти зостануться? Пиши й дітей, хай їм чорт!...

Цвіркун (пише і говорить напівголосно): Марченко Сергій — сім років, Марченко Уляна — три роки, близнюки... Як близнюків звуть?

Секліта: Як би не звали!... Пиши: близнюки, та й годі.

Цвіркун: Близнюкам по півроку.

Секліта: А попа записав?



Цвіркун: Записав. Ось є: Валтасаров Никодим. І До-рош є, і Максим...

Голос: А Семен?

Цвіркун: Який Семен?

Голос: Задрипанчуківський приймак, що поліцаєм.

Грицько Щука: Товариш Цвіркун! Прошу на це за-питання не відповідати.

Цвіркун: Семен записаний, тільки не до цього спи-ска, а до іншого. Понятно? Кого ще писати?

Кирилиха: Діда Охріма!

Голос: Та йому вже сто год! Який з нього ворог!

Кирилиха: І-і, не кажи, він ще торік, було, бере під пахву мішок з борошном і несе.

Голос: Та хіба ж то торік? То вже годів із десять тому!

Цвіркун: Ставлю вопрос на голосованіє. Хто за те, щоб записати діда Охріма? Більшість. Записую. — Ну, ще кого? Здається, всі?

Грицько Щука: Дозвольте мені. В усіх вас, това-риші, не хватає бдітєльності. Ви записуєте першим Шаблія і не бачите, що тут, у нас, на селі, є ворог більш небезпечний, ніж усі Шаблії на світі. Шаблій не має під собою жодної ідеологічної бази. Хто він є? Куркуль, брат петлюрівського офіцера. Ворог лютий, сильний і хитрий. Але практика його боротьби проти нас, товариші, не освітлена ніякою теорією. Він знає, проти чого він бореться, але не знає, за що він бореться.

— В цьому відношенні навіть дід Охрім — більш не-безпечний ворог: він знає, чого він хоче — він хоче царя. Алеж, товариші, ми маємо той факт, що колесо історії ніколи не повертається назад. Царя вже ніко-ли не буде, і дідових байок про те, що як був Микола-дурачок, була булка п'ятачок, уже ніхто не послухає.

— А в нас у селі є людина, яка має проти нас іде-ологічну зброю, яка відриває від нас нашу молодь, яка прищеплює хлопцям і дівчатам антирадянські настрої, яка озброєна новітньою теорією буржуазного україн-ського націоналізму.

— І цю людину, а не Шаблія, я пропонував би запи-сати першою.

— Я маю на думці Людмилу Іванівну Сурмачев-ску, вчительку.

### III

Той самий вечір.

Серед хат і хлівів, де всі лінії якось пом'якшені, заокруглені, виділяється чітким прямокутником стін і трапецією залізного даху будинок нової школи. А неподалеку — стара, низенька, на дві кімнати (в одній з яких віддавна живуть учительки), «церковно-при-ходська» школа. Одно з її вікон відкрите, в ньому з'являються і зникають чийсь голови, звідти лунає мо-лодеча пісня:

Вечір прийде, туга найде,

Ні з ким розмовляти.

Хтось високий пройшов навшпиньках у шкільнім саду, від дерева до дерева. Він дивиться туди, на освіт-лене вікно, і не помічає, що звідкись із темряви, так само навшпиньках, підкрадається до нього хтось інший, менший.

— Грицько, — каже той менший, давши йому під бік стусана, — іди звідси, бо як побачить тебе Василь, ка-зав, застрелить!

— То ще побачимо, — бурмоче Грицько Шука, відходячи.

Простеживши очима, поки він не зник, Петро Шаблій заходить до будинка. За півроку він виріс, тепер це справжній парубійко, тільки по обличчі видно, що надто молодий.

До кімнати, звідки йде в сад така широка пасмуга веселого світла і звідки чути то молодий сміх, то тужливу пісню, Петро заходить після стуку, але не вітається: він уже був тут.

У невеличкій чистенькій кімнатці, на стінах — портрети Шевченка і Франка під рушниками, на столі — тризуб у рамці, обабіч — книги, над ліжком — гітара.

В колі парубків і дівчат сидить Людмила Іванівна Сурмачевська — молоденька вчителька. Вона ясноволоса, тендітна, мініатюрна, і від цього здається ще молодшою. З одного погляду на Петра зрозумівши, що сталося, Василь Ханенко підвівся. Людмила Іванівна перевела очі з одного на другого:

— Хлопці, лишіть! Його досі й близько нема.

— І пощо я його тоді живим з рук випустив? — каже Василь. — Уже ж воно в мене і просилось, і плакало: «Не бий, Василю, ніколи більш не прийду». Отаке здорове, а сили чорт-ма. Теж мені Дон-Жуан задрипаний.

— Мені здається, — говорить по роздумі Людмила Іванівна, — що справа тут не в його донжуанстві. Коли він мені теревенив, бувало, про свою любов, я не відчувала в його словах щирости. Я думаю, що йому просто йшлося про те, щоб якось прослизнути в гурток юних націоналістів — щоб паралізувати чи неутралізувати нашу діяльність.

— А покищо, — учителька дістає з-під матраца пачку лютючок, — почитайте самі і постарайтесь роз-

повсюдити цю літературу. Але будь-кому не давайте. І курцям давайте обережно — щоб не скурили. Прочитає — і забирайте назад. І подбайте, щоб хоч дві-три лютючки потрапили на сусідні села. Бож самі знаєте... Це я привезла з Києва...

— Пам'ятайте також, що ми знаходимося між двома однаково небезпечними ворогами. Що, крім активістів, є ще...

— Агроном... — вставляє один з парубків.

— Ну, хоч би й агроном. Ми не знаємо нічого напевно, але кожен раз, ідучи до міста, він перш за все, замість у райуправу чи до крайсляндвірта, біжить до гестапа.

— Двічі сам бачив, — додає Василь.

Дем'ян, що знудився від надто поважної розмови, здійсмає з стіни гітару:

— Заспівайте щось, Людмила Іванівно!

— Таж пізно вже, — каже одна з дівчат.

Дем'ян, акомпанюючи собі, починає наспівувати сам:

У Петрівку,  
В косовицю,  
Вийди, вийди, дівчино,  
Красавиця!  
Я й не вийду,  
Я й не стану,  
Хіба вишлю сестру,  
Таку саму!

— Годі тобі, — каже дівчина, що сидить поруч. Але Дем'ян веде далі:

Стояв вечір  
Із сестрою,  
Та не такі речі,  
Як з тобою!

Таке ж личко,  
Такі брови,  
Та не таке серденько  
До любови.

— Та цить же! — знову каже дівчина і кладе долоню на струни.

Дем'ян кінчає пісню вже без супроводу гітари:

Так і стеле,  
Так і лягає,  
Да не так до серденька  
Пригортає!

— Дем'яне! — питає його Людмила Іванівна, — де ти завжди такі пісні береш?

— Це — колгоспний хвольклор, — каже Дем'ян і червоніє.

— Мені чогось одна пісня згадалася, — каже Василь, забираючи в Дем'яна гітару, — її вже років десять ніхто не співає. Тільки щось першого куплета згадати не можу...

Він підбирає на гітарі акомпаньямент, потім починає — спочатку нерішуче, далі голосніше і певніше. Почавши від другого куплета, хор парубків і дівчат приєднується до нього:

... Козаченьку, мій миленький,  
Де ж ми будем ночувати?  
— В саду зельонім,  
В лісі дубовім,  
Ти ж моя мила, дорога!  
— Козаченьку, мій миленький,  
Що ж ми будем простилати?  
— Що я — ряденце,  
Ти — мое серце,  
Ти ж моя мила, дорога!

— Козаченьку, мій миленький,  
Чим же будем ми вкриватись?

— Мене покриє  
Чорная хмара,  
Тебе покриє  
Людська слава,  
Ти ж моя мила, дорога!

— Козаченьку, мій миленький,  
Чим же будем ми вмиватись?

— Що я — россою,  
А ти — сльозою,  
Ти ж моя мила, дорога!

— Козаченьку, мій миленький,  
Чим же будем ми втиратись?

— Що я — платочком,  
А ти — листочком,  
Ти ж моя мила, дорога!

— Козаченьку, мій миленький,  
Що ж ми будем їсти?

— Я буду булку,  
Ти — думай думку,  
Ти ж моя мила, дорога!

— Козаченьку, мій миленький,  
Де ж ми будем зимувати?

— Що я — до роду,  
Ти — з мосту в воду,  
Ти ж моя мила, дорога!

— Козаченьку, мій миленький,  
Так холодная ж вода!

— Я руки зв'яжу  
Та кину зразу,  
Ти ж моя мила, дорога!

— Яка страшна пісня, — каже Людмила Іванівна.

— Заспівайте, Людмילו Іванівно, якусь веселішу!  
— звертається до неї дівчина.

— Пізно вже, дівчата, вас дома лаятимуть.  
Дівчата, а за ними хлопці підіймаються і починають прощатись.

На подвір'ї Василь зупиняється:

— Таж я хотів ще книжку в Людмили Іванівни взяти, щоб не нудно було завтра на джурстві. Мушу вернутись.

— Знаємо, що то за книжка! — кажуть йому вслід Петро і Дем'ян.

....

— Людмילו! Ти ще не в ліжку?

— Ні.

— Можна до тебе?

— Заходь.

— Ти мені книжку обіцяла вибрати...

— Хочеш «Вертера»?

— Скільки ж разів можна його читати.

— Ну, «Лісову пісню».

— Таж я читав.

— Вибирай сам.

Василь починає переглядати книжки.

— Коцюбинський... «Люборацькі»... Читав. «Перехресні стежки» — це добра річ, мабуть, найкраще з Франкової прози. «Роман Міжгір'я» — навіщо ти тримаєш таку гидоту? Арістофан... Хіба взяти Арістофана?

— Візьми... Не знаю тільки, чи тобі сподобається. А знаєш, що зробили більшовики з перекладачем цієї книги? Спалили живцем біля Харкова.

— А «Соняшну машину» ти мені так і не дістала?

— Я питала у тих хлопців... галичан. Але вони не добре ставляться до Винниченка. Натомість вони дали мені оцю брошуру. Хочеш?

Василь бере брошуру, гортає.

— Знаєш, краще не треба: розчарує. Я пробував читати минулого разу. Примітивно. І повне незнання України.

— Алеж це для мас...

— А ми з тобою не маси? А мільйони української інтелігенції не маси? На них треба рівнятись, а не на бабу Палажку й бабу Параску.

— Ну, добре, Василю. Я не хочу, щоб тебе мати знову за мене лаяла.

— Ну, прощавай, завтра перед тим, як їхати, може, на хвилину заскочу...

Василь обіймає її і хоче поцілувати.

— Лиши! — виривається Людмила Іванівна. — Таж вікно не завішене...

— Так згаси лампу! — І Василь таки цілує її, а потім говорить:

— А знаєш, і в мене таке враження, ніби з саду на нас хтось дивиться.

— То, мабуть, Петро з Дем'яном.

Василь поправив на плечі гвинтівку і вийшов.

Людмила Іванівна замикає двері, гасить лампу, роздягається. Хвилину сидить на ліжку, замріявшись, потім пірнає під ліжник.

За садом сходить пізній надщерблений місяць.

Його несміливе, ще жовтаве світло пробивається в затишну кімнату, де чується тихе дихання сонної дівчини, пробивається і лягає на чисту підлогу, на ріжок столу і на край ліжка, з якого звисає кінчик ліжника.

У вікні з'являється чиясь обличчя.

За рогом будинка чути чийсь обережні кроки: хтось наближається до дверей і пробує клямку.

Раптом сильний стук у двері.

Обличчя в вікні зникає.

Людмила Іванівна підхоплюється на ліжку:

— Хто там?

— Відчини, це я, Василь, — каже знайомий, але не Василів голос.

— Який Василь?

— Твій Василь!

Другий голос: Поліція, обиск!

Людмила Іванівна: Ідїть звідси геть! Я не відчиню!

Другий голос: Откривай, гадюка!

Третій голос: Ванька, ломі двері!

Чути, як з тріскотом відчинилися сінешні двері. Знову з'явилося у вікні те саме обличчя, але Людмила Іванівна його не бачить: вона намагається просунути ніжку стільця під ручку дверей і, коли це не вдається, впинається обома руками в ту ручку, ніби це щось може.

Брязкіт скла від удару кольбою — і вікно відчиняється. У вікні, гострою силуетою на тлі місячної ночі, виростає постать з гвинтівкою.

— А-а! — скрикує Людмила Іванівна.

І в ту мить, як постать з гвинтівкою плигає в кімнату, вона кидається напасникові назустріч і, з усієї сили відштовхнувши його, стрибає на підвіконня. Ще секунда...

— Вр'юш! Так я тебе і позволив смитса! — каже людина з гвинтівкою, хватаючи її за плечі. — Вот умная нашлась.

Короткий скрегіт заліза — і двері до кімнати розкриваються навстіж.

Струмїнь світла з електричного ліхтарика освітлює в темнім кутку варту творця Лаокоона групу: золото-волоса дівчина, в білій нічній сорочці, мовчазним напруженням усіх сил виривається з обіймів темної важкої потвори.

— Давай ейо сюда! — наказує людина з ліхтариком.

— Потерпіш. Я поймал. А ти покурі пока.

— Я здесь командір!

— Ну, і валі...

— Грішка! подержі фонарік! — командир віддає ліхтарик Грицькові Щуці, що ввійшов разом із ним, і скидає з плеча автомат. — Смивайся, покуда не распатронілі!

— На, бері! — похмуро поступається освітлений ліхтариком тип і, жбурнувши уже непритомну дівчину на її ліжку, виходить у сїни. Звідти чути його роздратоване бурмотіння:

— Вот сволоч! Опять за «фінку» хвататса...

#### IV

Вересневий ранок. Соняшна позолота стїкає від вершечка тополі до її нижніх галузок, і така холодна та зерниста роса на голівках жоржин, що визирають, перехиляючись через новий паркан перед будинком Шаблія.

Біля воріт, на вулиці стоїть віз. Дем'ян чекає на Пантелімона Марковича — їхати в місто.

— Дем'яне! — гукає з ганку Шаблій. — А де Іван Кирилович?

— Он ідуть.

— Доброго ранку, Пантелімоне Марковичу! Здоров був, Дем'яне! — вітається здалеку Іван Бичок.

— Здоров, здоров.

— Доброго здоров'я.

— Ну що, їдемо?

— Таж їдемо, — відповідає Шаблій. — Ти все приготував?

— Все.

— І мед?

— І мед.

— Ще, бак, — каже Шаблій, — Василь просив, щоб його підвезли. Я вже по нього Петра послав. Ні того, ні того нема. Що він там робить, той Василь?

— Та що б він робив? — вставляє Дем'ян. — Мабуть, з учителькою ніяк не розстанеться.

— Ну що ж, — сердиться Бичок. — Семеро одного не ждуть. Як не прийде, так і без нього поїдемо. Хай пішки доганяє.

Раптом у хвіртці з'являється задиханий Петро Шаблій. Навіть не привітавшись з Бичком і Дем'яном, він кидає по-батьківському владне речення:

— Нікуди ви зараз не поїдете.

— Хіба що сталось, Петре? — занепокоєно питає Шаблій.

— А йдіть, тату, сюди.

Шаблій зіскакує з воза, де щойно був уместився, і підходить до хвіртки. Петро говорить тихо і виразно:

— Вчительку вбито. Людмилу Іванівну.

— Що?

— Чуєте, що...

— Іване Кириловичу, а йди но сюди!

Іван Бичок, а за ним Дем'ян, якого ніхто не кликав, підходять до хвіртки.

— Розкажуй, Петре.

Петро якимсь чужим, приглушеним голосом починає оповідати:

— Я прийшов до Василя, а мати його каже: «Вже пішов. Немає. Ти якось із ним розминувся». Ну, а я знаю, куди він міг зайти. Біжу до Людмили Іванівни. Бачу: вікно навстіж, шибки вибиті. Став я на призбу, подивився в кімнату, — Петрів голос тремтить і зри-

вається, — аж вона лежить поперек ліжка, у самій сорочці, вся в крові, зуби зціплені і горло перерізане.

— А Василь стоїть біля дверей, як стовп. Білий-білий, як крейда, і очі такі самі скляні, як у неї. Я обізвався до нього, він ніби прокинувся, здригнувся весь. «Бач, каже, Петре, якби я вчора не пішов рано від неї, я б його забив, а не він її».

— Я вліз у вікно, доторкнувся до її руки, — холодна, і кров загусла. Мабуть, її десь опівночі замордовано. Я кажу: «Василю, я побіг по батька, а ти біжи по Грицька Щучиноного. Та дивися, зразу не вбивай, приведи живого».

— А ти думаєш, це Грицько зробив? — питає Шаблій.

— Грицько.

— Ой, ні. Зроду-віку не було в нас такого, щоб хлопці горло дівчатам з ревнощів перерізували. — Шаблій оглядається, чи нема довкола чужих. — Це, мабуть... це коли б не Тамара Яснозорська з своїми хлопцями повернулась.

В чорній уніформі, з гвинтівкою напоготові, півбігцем з-за рогу вулиці до них наближається Василь Хащенко:

— Нема!

— Що — нема? — питає Шаблій.

— Грицька Щучиноного вдома нема.

— А бачте, тату, — говорить Петро, — я ж казав, що це Грицько.

Шаблій заперечливо хитає головою:

— То, синку, не Грицько, а ті, що прийшли звідтіль, куди Грицько подався. Дем'яне! А збігай но по Степана, а як дома нема, то проскоч до Кулини — він коли б не в неї тепер підночовував. А тоді сповістиш Максима

й Микиту — нехай прийдуть до сільуправи. Ні, краще до школи.

— Ти, Іване Кириловичу, пошли виконавця, хай запряже другу пару та привезе лікаря. Та загадай бабам, хай тіло обмиють.

— Ти, Петре, збігай по Левка та йдіть до школи.

— А ми з Василем заберемо Дмитриху Щучиху — хай посидить за сина.

## V

Хмарна беззоряна ніч.

На широкій вулиці проти Шаблієвого дому порожньо. В селі — тиша.

З городів, оглядаючись і пригинаючись до землі, в Шаблієве подвір'я забігає немолода жінка. Прокрадаючись між дубками й жоржинами, вона визирає через паркан на вулицю і, переконавшись, що там нікого немає, обертається, підходить до вікна і тихенько стукає.

У вікні з'являється обличчя Параски.

— Це я, Марина, — говорить жінка під вікном.

Обличчя Параски зникає. Чути шарудіння в снігах. Двері злегка відхиляються, і Марина прожогом забігає в їх непроглядну темряву. Двері закрились.

Минає дві, може, три хвилини. Знову відчиняються двері. Першим з гвинтівкою в руці виходить Шаблій. За ним — Марина, а за нею, вдягаючись на ходу, Параска, Петро і Лена.

Шаблій мовчки цілує жінку, цілує і хрестить дітей.

Марина, Параска і Лена переходять, зігнувшись, попід парканом і зникають.

— Тату, я... — починає, вагаючись, Петро.

— Кажу тобі: йди, попередь Івана Кириловича.

Петро пішов.

Шаблій заходить до хати. Чути, як замикає двері. Розірвалися хмари, і виринув тонкий надранішній місяць. Стало видніше.

Собаки загавкали, десь близько.

Обережно, оглядаючись, вулицею підходить кілька людей з автоматами та гвинтівками.

Наближаються до Шаблієвого подвір'я.

Один, з монгольськими вилицями, відчиняє хвіртку.

Постріл з вікна. Партизан падає.

Починається обстріл будинка. Дзвенять, розбиваючись, шибки. Тріщать автомати.

З будинка лунають окремі постріли гвинтівки.

Двоє перескакують через труп, що лежить у розкритій хвіртці, і забігають на подвір'я. Знову постріл з-за лутки вікна, і задній, ніби спіткнувшись, падає у гущавинь розбуялих дубків і вже не підводиться.

Інший приліг за ганком.

Обстріл ніби стихає. Два чи три напасники здалеку, з безпечних укрить, час від часу стріляють по вікнах.

А тим часом поміж сусідськими хлівами, городами підкрадаються двоє з оберемками соломи і бачком бензини. Обігнувши ріг будинка, вони наближаються до ганку: звідси найшвидше займеться.

— Ти чіво здесь делаіш? — натикаються вони на того, що приліг за ганком.

Стрільянина на мить ущухає. Один дістає гранату і підлазить із нею під саме вікно. Другий поливає бензиною солому.

Враз відчиняються двері. На ганку — Шаблій з наганом. Блискавично стріляє в партизана під вікном.

Той, що поливає солому, кидає бачок.

— Бері живійом! — кричить він і хватає Шаблія ззаду.

Його товариш, який лежав за ганком, підводиться йому на допомогу. Троє інших, повискакувавши з своїх засідок, біжать вулицею до хвіртки.

Шаблій виривається. Лівою рукою — в правій наган — підіймає партизана в повітря і кидає з ганку.

Інший відскакує. Стріляє Шаблієві вслід, але запізно: той уже зник за рогом будинка.

Ті, що добігли з вулиці, бачать:

Один підводить свого розчавленого товариша, який захлинається кров'ю, троє інших — один під вікном і двоє у хвіртці — лежать нерухомо.

Десь далеко тріщить автомат.

## VI

Кімната в домі Шаблія.

За столом, у мовчазнім чеканні, сидять: Пантелімон Шаблій, дід Охрім, Левко Марченко і брат його Яків, Василь Ханенко, Максим Бородань, Савка Глевкий і парубок — один з тих, що були в гуртку Людмили Іванівни.

Входить Дорош. Вітається.

— Всі, здається? — питає Шаблій.

— Микити нема ще, — каже Яків Марченко.

— Микита з нашим Петром на варті. Будемо починати.

Шаблій підводиться:

— Оце погукав я вас, добрі люди, до себе на пораду. Недобре щось на світі діється: два вороги наші за те, щоб панувати над нами, між собою борються. А ми,

поскладавши руки, сидимо й дожидаємо, як віл обуха, — чекаємо, хто переможе. І від того нашого дождання гинуть ті, що були кращі між нами. Бо все ми чуємо, все ми бачимо, та тільки ні над чим ми не думаємо і нічого не діємо.

— Минулого тижня Людмилу Іванівну замордовано.

— А позавчора загинули староста наш Іван Бичок і Степан Мургосліп.

— Зустріли вони Івана Кириловича над Остром у б'єрезі, відрізали ніс, вуха, викололи очі, груди розрубали і серце з собою взяли.

— Казав я тобі, Іване Кириловичу, не ходи нікуди без нагана. Не послухав ти мене і загинув через те смертю мученицькою.

— А Степан, п'яний, на джурство не поїхав та до чужої жінки подався. Вивели його за Галуценків окіп і розстріляли з автомата: трохи не напополам кулями перерізали.

— І люди бачили, як його вели, і ніхто слова не сказав, не заступився.

— А защо вони, ці люди, загинули? Скажімо, Бичок. Хто ж більше за своє село болів, як не він? Назначають на нас м'ясопоставку. Коле Іван Кирилович свого кабана, бере горілки й меду, везе — і, дивись, зменшують м'ясопоставку на двадцять процентів.

— А це тиждень тому прислали до нас бумагу: визначати дівчат до Німеччини. Знову бере Іван Кирилович сала та меду, ідемо з ним до міста. Випили з ким слід — замість вісімдесяти дівчат залишили нам п'ятдесят та одстрочку дали на три місяці.

— За це, мабуть, і вбили тебе, Іване Кириловичу, Тамарчині партизани. Бож для них нема нічого краще, ніж те, що нашу молодь у Німеччину беруть. Через ці набори до Німеччини наші люди німця зненавиділи.



Та й тікають з страху перед Німеччиною в ліс, та й вчать ся сестрам горло перетинати, а батькам очі виймати. І вже починають і з нашого села люди до лісу йти. Перший Грицько Шука пропав з села — і слід вітром завіяло. А позавчора Семена, Задрипанчуківського приймака, не стало. Каже Горпина, буцім то забрали його під зброєю і повели невідомо куди. А я думаю: мабуть, він їх повів.

— І ось сьогодні, добрі люди, стоїть перед нами два питання. Перше — як з тими двома силами боротись. Бо не знаю, як хто, а я думаю, що боротись нам треба і можна.

— А друге — кого нам замість покійного Івана Кириловича старостою своїм вибрати.

— І вибрати треба, на мою думку, таку людину, щоб не тільки бумага любила підписувати та бабів, як поскубуться за коси, мирити вміла, а таку, щоб село в залізних руках тримала і знала, куди чия стежка веде.

— І хай тоді місто буде німецьким, а ліс — советським; село буде — нашим!

— Щось ти, Пантелімон, ніби не доказав, — підвівся дід Охрім. — Сам про себе не розповів нам нічого.

— Таж ви все знаєте...

— А от Василь був на джурстві і не знає. Мабуть, я за тебе розкажу, коли ти не хочеш. Попередила Пантелімона Марковича якась добра душа; він жінку з дочкою до сусідів відіслав, а сам відстрелювався з гвинтівки до останнього патрона, а тоді бачить, що солону тягнуть, хату палитимуть, — вискочив та з нагана третього хлопнув. А ще одного, як слимака, в руці роздавив. А Петра послав Бичка рятувати. Воно ж бо й думки ні в кого не було, що Бичок іще з вечора у бур'яні лежить зарубаний. Не застав Петро Бичка та

побіг до Микити, та взяли автомат, що тоді у Гапки Палііхи хлопці за погребником знайшли, та гранат півдесятка. Та побігли Левка рятувати. Бачать: коперетиву грабують, відбили замки, горілку попили, а все, що там було, на віз виносять. А Петро з автомата: др-р-р! А Микита гранату: бу-бух! Вони, бач, кількома шатіями, по вісім, по десять душ, по всьому селу орудували... Шкода, Васильку, що тебе тоді в селі не було, ми б їх ні одного з села не випустили.

— А багато їх було, діду Охрїме? — питає Василь.

— Не питай, синку, скільки ворогів, а питай, де вони.

— Та, кажуть, душ тридцять було, а то й сорок, — озвався Левко Марченко.

— Або й усі п'ятдесят, — поправляє його Дорош.

— А, може, й сто було, — іронізує дід, — бо під коперацією калюжа крові й досі стоїть.

— Ще б не стояла, — сердиться Дорош, — коли коневі гранатою бік розірвало.

— Щось ми починаємо не про те балакати, — каже Левко.

— Дозвольте й мені, — піднявся Василь Ханенко, — хоч я тут наймолодший, слово сказати.

— Кажи, хлопче, кажи.

— По-моему, старостою нашого села може бути тільки Пантелімон Маркович Шаблій. Бо він людина освічена і всякий папір сам прочитає і так, як слід, зрозуміє. І в місті його знають. І село своє він, як рідну сім'ю, любить і оберігатиме, щоб, як острів на бур'яному морі, воно стояло.

— І ніхто інший так, як Пантелімон Маркович, не зуміє керувати нами в боротьбі проти двох ворогів.

— Бо нас учила одна людина, яку вони вбили першою. Казала нам, що треба заснувати свою таємну

організацію, щоб із зброєю в руці боротися за свої права. А ми її тоді не слухали, бо, мовляв, пощо дівчину слухати, хоч вона і вчителька; нехай вона, мовляв, краще на гітарі грає... От і дослухались гітари, аж поки не стало, кому грати. А якби зробили в свій час те, що вона казала, то й вона б жива була, і Іван Кирилович, і Степан були б живі.

— Отож я думаю, що нехай нашим старостою буде Пантелिमон Маркович. І нехай веде нас у боротьбу з обома нашими ворогами, щоб не тільки село, а і ліс, і місто — все було нашим.

— Щось ти, Василю, — озвався Дорош, — почав був добре, а тоді такого наплів, що й сам, мабуть, не розбереш. Про якусь організацію... А ти знаєш, що, може, вже завтра все, що ти тут казав, у жандармерії чорним по білому стоятиме? Ти подумав над тим, що кажеш?

— То ви, дядьку Дороше, краще подумайте! — не стерпів парубок.

— Ти, синку, молодий ще мене вчити!

— Та годі тобі, — заспокоює Дороша дід Охрім.

— Ось дайте докажу. Ти, Василю, три дні, як вуса вперше поголив, а збираєшся з цілим світом воювати. Ти візьми мапу і подивись — одні півсвіту йдуть на других півсвіту. А ти з обома боротись думаш? Таж ми всі, скільки нас тут є, наче те зернятко у млині. Одно якесь село...

— Хто каже — одно село? В усіх селах надійні люди є! — перебиває його Василь. — Тільки вони ще більше, ніж ми, розпорошені...

— Та годі вам, — знову заспокоює дід. — Бач, ізвелися.

— Дозвольте, я скажу, — говорить Левко. — Нема чого заводити суперечки. А нехай завтра іде Пантели-

мон Маркович до міста та привезе бумагу, що він назначається старостою. Бо там, як почули, що Бичка вбито, так зразу і сказали: «Тепер, крім Шаблія, за старосту стати нікому». І тоді будемо боротись. Бо ворогів нам боятись нічого. Німець, хоч і сильний, та дурний. «Товариші» далеко, аж на Волзі, а тут їх небагато. Ми їх, дасть Бог, якое переловимо. А ти, Дороше, щось тее...

— Нічого не тее, — не піддається Дорош. — А коли тобі хочеться ні за цапову душу загинути, то твоя воля. А по-моему найкраще зробити собі схованку, щоб ні німець не знайшов, ні Тамара, залізти туди й сидіти. Ходімо, Максиме, додому.

Всі встають, прощаються, розходяться.

Дід Охрім зупиняє Василя і Левка:

— Оце, діти, якби да знайшлося більше таких, як Петро Шабліїв, та вас двое, так мені і вмирати можна було б. Я б уже знав, який кінець буде.

## РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

### I

Надворі дощ.

Крізь заплакані вікна Парасці видно, як скісно падають краплі і як летить, разом з ними, пожовкле листя.

У мокрій кереї, в заболочених чоботях входить Шаблій. Ставить у куток гвинтівку.

— Отакий дощ! — каже він, скидаючи керею.

— Ну, що там, як? — питає Параска.

— Та що! Постріляли ми на них, а вони на нас, та й розійшлися.

— А що горіло?

— Моста спалили. Облили бензином і спалили.

— Вже вдруге! — дивується Параска. — Що їм той міст дався?

— Добрий вечір у хату! — каже з порога дід Охрім. — Чи ще день?

— Добрий вечір, діду!

— Та воно таке, що не розбереш, чи день, чи вечір, — додає Параска.

— Прийшов я, Пантелिमоне, довідатись, як там Левко.

— Та як... Оце Дем'ян їздив у б'ольницю, каже, поправляється. На лобі вже загоїлось, тільки на руці ще трохи зосталось. Журиться дуже.

— Ще б пак не журитись, — вставляє Параска, — жінку й четверо дітей живцем спалили.

— Тобі, Пантелимоне Марковичу, — каже дід, — георгієвського хреста колись дали б.

— А де ваш георгій, діду? — питає з другої кімнати Лена.

— Лежить! — гордо відповідає дід. — В скрині лежить. Дванадцять год закопаний у землі переховувався. Було, заїде Остапчук до мене: «Давай, такий-сякий, свого хреста собачого» — отак, було, й каже «собачого» — та ви його знаєте. «Е, кажу, нема. Ставив ятері, а він — шубовств у воду». Мабуть, його якась щука із'їла. А колись Остапчук рибу саком ловить, а Лука Гречиха до нього з греблі: «Дивіться, каже, Остапчук усіх щук в Острі хоче переловити, щоб дідів Охрیمів хрест золотий знайти». Отак і погубив себе чоловік нізащо. Як пришили контрреволюцію, та як забрали, так і по цей день. — Дід глянув у вікно. — Бач, забалакався з вами. Уже й смеркається.

Дід попрощався і рушив до дверей.

Йому назустріч швидко ввійшла Марина.

Побачивши, що в Шаблій в хаті є чужий, вона розгубилась і шойно після короткої мовчанки сказала:

— Драстуйте.

— Кажі, що сталося, Марино, — мовив Шаблій.

— По тобі бачу, що щось скоїлося. Кажі при дідові Охрїмі: це своя людина.

— І то правда, — згоджується Марина. І після деякого вагання додає:

— Глушманівку спалили.

— Хто, Тамара?

— Якби ж то Тамара. Німці.

— А, Господи! — зідхає Параска. — Отака напасть. Виходить, ми тепер між двох вогнів. Партизани палять і німці палять.

— Убили, чуєш, під Глушманівкою, — додає Марина, — німецького коменданта з переговорщицею.

— Треба буде завтра до міста з'їздити, — думає вголос Шаблій. — Бо я відтоді, як Левка в больницю відвіз, ніде ще не був.

Дід знову починає прощатись, Марина також.

— Посиділи б, діду. Гуляй, Марино! — затримують їх Шаблій.

— Е, ні, піду. Ніколи. Прощавайте.

Дід виходить, Марина за ним — щоб вийти «за одним рипом».

Параска світить лампу.

Шаблій сідає до столу і щось пише.

— Що ти там пишеш? — цікавиться Параска.

— Тобі все й треба. Рапорта пишу в райуправу.

— Про міст?

— Еге ж.

— Пантелимоне, — нерішуче починає Параска. — А що, якби... якби того рапорта не писати? Дав би наряд, вислав теслів, за три дні б с'як-так підлаждали. Ніхто б і не знав. А то хто знає, що вийде. Он Глушманівку спалили...

— А, може, то ще й неправда? А хоч би й правда, так то ж німець, а то міст.

— Ой боюся я, Пантелимоне. Ти ж подумай. Партизана вбитого привезли від нас, учительку в нас замордовано. В оту прокляту ніч старосту в нас убили, поліцай розстріляли нашого. А тоді... ти казав, що вони більше не прийдуть, а вони прийшли, та ще й як прийшли. Чотирьох дітей маленьких Левкових у хаті спа-

лили, та й Левко б згорів, якби не ти... Дороша вбили... Моста двічі спалили. Від кого Грицько Щука і Семен-поліцай до Тамари пішли? Від нас. Ніде стільки лиха не скоїлось, як саме у нас... Там десь старосту на шматки порізали, десь попа на церковних дверях розп'яли. І це все. А щоб так, як у нас, щоб тижня без якоїсь напасти не проходило — більше ніде такого нема.

— Та що ти мені розказуєш. Хіба я сам не знаю! А ти подумай, Параско, різні люди є. Я оце пишу про міст, а, може, і ще хтось пише. А як не напишу, то мені й скажуть: партизанів ховаєш, про їх дії не повідомляєш. Хіба я не знаю? Он я про Дороша не хотів казати. Питають мене у місті: «Що у вас нового?» Кажу: «Нічого». — «А кого, кажуть, у вас через вікно застрілено?» — От тобі й нічого. Різні люди є, Параско. Іду я містом, аж дивлюся — наш агроном із гестапа виходить. Що він там робив, га?

— От якби Андрій був живий! — говорить Параска. — Поставили б у городі свого чоловіка. Тоді б усе знали, що там робиться. Був би старостою райуправи вашої...

— Якби ж то. Слухай, Параско, ти нікому не казала, що Андрія нема?

— Нікому.

— І Марині?

— І Марині.

— І не кажи. Хай думають, що він ще колись приїде.

Шаблій підкручує лампу — стає видніше — і починає писати далі.

— Час би й вечеряти, так Петра десь нема, — каже Лена.

— Петро прийде по півночі, — відривається від свого писання Шаблій. — Прийде мокрий. Приготуйте йому суху білизну, щоб тоді поночі не шукати.

— Та допильнуйте, щоб борщ гарячий у печі достояв.

— Та щоб чарка була до борщу.

## II

Кімната в домі Шаблія.

Двері до другої кімнати зачинені.

Шаблій стоїть біля столу.

За столом сидять: Левко з перев'язаною рукою, Микита — Шабліїв родич, Максим Бородань, парубок з гуртка вбитої вчительки.

— Ну, Левко, — питає Шаблій, — як твоя рука?

Левко визволяє руку з перев'язок, робить нею вільні рухи.

— Бачиш? Добре.

— А як добре, то прив'яжи її знов, щоб усі бачили, що в тебе рука поранена. Носитимеш, аж поки я не скажу... А що говорив Василь, коли з дижурства приїде? — звертається Шаблій до парубка.

— Казав — через тиждень, — відповідає той.

— А чи всі чули, що він казав «через тиждень»?

— Всі.

— Добре. А тобі казав — коли? — питає Шаблій у Левка.

Левко, що сидів, понурившись і підперши рукою голову, ніби прокидається.

— Завтра надвечір.

— Друге добре. А знаєте, хлопці-молодці, чого я вас сюди зібрав? — Шаблій ставить на стіл пляшку горілки. — Зараз закуску принесу. Жінку й дочку з дому відіслав, щоб оце з вами насамоті побалакати.

— Задумав я, хлопці, одну справу, — продовжує Шаблій, принісши закуску. — Борються німці з партизанами чи не борються, нам від того не легше. Самі знаєте, робили вони облогу, нагнали поліції, пройшли через ліс, одного якогось дурного мадяра впіймали — та й усе. Зібрались їхати додому — начальника поліції нема. Кинулися шукати, знайшли за куцем. Вбитого. Хто вбив, коли, як — ніхто нічого не знає. От і наловили партизанів.

— А я їм одвіз Дмитриху Щучиху та Цвіркуна Данила — подержали, паразіти, три дні та й випустили. Кажуть, нема доказів, приналежність до партизанів не доведена. Як нам на таких оборонців покладатись, то липається тільки загинути. І якби ми самі не боролись, уже б сиділа в моїй хаті Тамара, і красний флаг би висів. Он, чути, в одному районі зайняли кілька сел, зробили знову советську владу, а тоді кажуть: мобілізація. Та й позабирали всіх до своєї шатії. Хочеш — іди, а не хочеш — «к стенке».

— Пийте, хлопці, а то я забалакався і про горілку забув.

Гості п'ють, дякують, закушують.

— Аж ось заходить до мене, — продовжує Шаблій, — заходить до мене дід Охрім. «А чи пам'ятаєш, каже, Пантелімоні, що у вас у дворі груша величезна росла?» — «Так, кажу, пам'ятаю». — «А чи ти не забув, каже, Пантелімоні, як у тій груші шершні колись були завелися, ти ще тоді маленький був, а Андрій ваш — трохи більший. Ще, каже, приїхав до вас ісправник, а його шершеняка як стукне межі

очі, йому все обличчя й запливло». — «Так, кажу, діду, все пам'ятаю; мене самого не раз кусали». А він таки далі своє. «А як, було, залетить який шершень до хати, то ви за ним ганяєтесь, аж поки не вб'єте; а поки вб'єте, він, дивись, когось і вкусить. А на другий день знову та сама біда: шершень у хаті». — «Так, кажу, діду, все пам'ятаю». А він своє. «А чи згадуєш, каже, Пантелимоне, як батько ваш уночі загадав напалити піч, нагрів води, а тоді підкрався до дупла, та чавун окрону в дупло! Так усе гніздо шершеняче й знищив. А чи не пора б, каже, нам, Пантелимоне Марковичу, тепер гніздо шершеняче знищити?» Я кажу: пора! А ви як, хлопці, скажете?

Перший озвався дядько Максим:

— Я то піду, але чи багато нас таких набереться?

— Мені що? — не підводячи голови, каже Левко, — я тепер тільки смерті й шукаю.

— Яків ваш піде?

— Піде.

— Та Василь завтра з городу півдесятка надійних хлопців привезе.

— То скільки нас виходить, — рахує дядько Максим. — Нас тут п'ятеро, та Яків, та дід Охрім на варті... та Василь з поліцаями... Тринадцять душ набереться, як рахувати діда Охріма. Мало.

— Та що ви, дядьку Максиме, мало та мало! — обурюється парубок. — Досить буде. Два автомати є? Є! Дехтярьов є. Гранат скільки хочете. Не знаю, як Василеві хлопці, а ми тут смерті не раз в очі дивились, і вона тікала від нас, а не ми від неї. Так я кажу, Пантелимоне Марковичу?

— Так то так, — ніби згоджується дядько Максим. — Та я оце думаю, і щось воно в мене ніби сумнів з'являється. Ну, підемо ми в ліс. Їх же там батальйон,

а нас десяток. Де вони там у лісі сидять, кат їх знає. Ну, проблукаємо ми до рання. Може, так і додому вернемось, нікого не бачивши. А, може, напоремось на їхній патруль. Уб'ємо одного або двох, а нас нікого звідти живим не випустять. Тобі то, Левко, все одно, а в мене жінка, діти...

— Діти... — глухо озивається Левко.

— Та замовкніть, дядьку Максиме! — Микита навіть підвівся. — Нащо ви його, Пантелимоне Марковичу, сюди кликали?

— Ти що, Максиме, — сказав Шаблій, — хочеш діждати, щоб і твоїх дітей у вогонь вкинули? Так ні! Краще ти згинеш, а твої діти житимуть!

— Та хіба я що? Я кажу тільки, що спочатку треба було б довідатись, де їхні землянки, а тоді вже і йти до них, а не блукать навмання.

— А ти за кого Пантелимона Марковича маєш? — атакує Микита. — Думаєш, він дурніший, ніж твого батька діти?

— Он Дорош був другий такий, як ви, дядьку Максиме, — додає парубок, — а що з ним сталося? Подивилися вони на те, що він їх боїться? Вбили та й усе. А коли нас Пантелимон Маркович сюди зібрали, то вони знають, що роблять. І як вони скажуть, так і буде.

— Таж хіба я боюся? Тільки ж... якби план мавти абощо... де їх патрулі... або провідника надійного десь дістати...

— Петре! — кличе Шаблій, відчиняючи двері до другої кімнати, — а йди но сюди, ми тобі чарку лишили.

Петро входить, вітається з тими, кого ще не бачив.

— Ну, — питає його Шаблій, — намалював?

— Намалював.

— Давай сюди.

Петро виймає з кишені і розгортає на столі намальований ним плян лісових землянок Тамари Яснозорської.

Присутні нахилиються над папером.

— Оце вам, — каже Шаблій, — план, а оце — він показує на Петра — провідник. Ну, Петре, розкажи їм, як до тих землянок пройти, а мені треба їхати. Знову на сьогодні мене в райуправу на якусь дурну нараду викликають. Бумагу прислали та ще й через Левка переказали, щоб приїхав обов'язково. Побачимо, що там таке. Мабуть, знов дівчат до Німеччини визначати.

Чути стук у вікно і голос їздового:

— Дядьку Пантелимоне! Будемо їхати!

— Зараз! — Шаблій дивиться на годинник. — Тепер дванадцять, а мені треба рівно на третю. Трохи запізнимось... Вернусь, мабуть, аж завтра, щоб поночі не їхати. Ти, Петре, скажи матері й Лені, хай без мене дома не ночують. Прощайте!

### III

Осіння ніч.

Вулиця перед будинком Шаблія.

Тиша.

Десь далеко гримнув самотній постріл.

Знову тиша.

На краю села встає заграва.

Коротка черга з автомата, і друга заграва — з іншого боку.

І тоді, разом — клекіт автомата, крики, собаче гавкання, безладна стрілянина, вибухи гранат і заграви з усіх боків.

Напівроздязнений селянин пробігає вулицею, не зупиняючись.

Дзвін ударив на сполох.

Назустріч один одному біжать двоє селян.

Перший: Де Шаблій? Німці село палять!

Другий: Поможє тепер твій Шаблій! Дожидайся!

Прибігає Микита з гвинтівкою.

Перший селянин: Микито, де Шаблій?

Микита: Шаблій у город поїхав, на нараду. Ще не вертався.

Другий: У город, кажеш, поїхав. Так то, може, він на нас німців привів.

Перший: Не верзи дурниць! Адже Параска й діти тут лишилися.

Підбігає ще кілька селян і селянок.

Микита: Шаблій би вмер, аби село зосталось.

На ганок сусідньої хати виходить господар у білизні:

— Що там таке, люди добрі?

Микита: Крім смерти, нічого.

Дзижчання куль. Селянин на ганку падає. Юрба розбігається. Але з вулиць, з дворів надбігають інші.

Бородатий Максим тягне на плечі «дехтярвова»:

— Микито, ти куди?

Микита: На Кобильчину Цегельню.

Максим: Таж там німці. Я біг, вернувся. Мабуть, на Бабиному хуторі тільки й нема.

Біжить, не зупиняючися, селянка.

— Ой, лишенько! Убивають, усіх убивають!

Микита: Це з Бабиного хутора Палажка.

Маленька дівчинка: Мамо, де ви? Мамо, постійте!

З вулички вибігає група селян. Між ними — Цвіркун Данило і Секліта Краснопуза.

Секліта: Це Шаблій на нас німців навів! — Вона показує на Шабліїв будинок. — Бачите? Нема нікого. Ні Параски, ні Петра, ні Олени. То він їх у місто по-тайки відіслав!

Цвіркун (кричить разом з нею): Це Шаблій нас зрадив, товариші!

З-за хати виходить, важко дихаючи, Петро Шаблій. На ньому німецька шинеля, під полою щось виринає.

Микита (кидається до нього): Де мати, Петре?

Петро: Нема вже в мене матері, дядьку. У Марининій хаті всіх постріляли. І матір, і Лену, і Марину. Од Лени оце в мене кров на шинелі... Тільки мене не взяли. І не візьмуть ні живого, ні мертвого. Бо я все одно втечу.

Ззаду до Петра підкрадається Данило Цвіркун:

— Товариші! Бийте його, а то він і справді втече!

Секліта: Віддячимо хоч на синові за батька!

Петро рвучко повертається, відхиляє полу, під нею автомат.

— А цього ти не бачив?

Цвіркун падає на коліна.

— Постій так та хоч помолися перед смертю!

Підбігає парубок:

— Петре! А я тебе шукаю.

— Ага, це ти. Ну, добре. Слухайте сюди, дядьку Микито, і ви, дядьку Максиме! Зараз ідемо до Марченків та зберемо всіх, у кого є зброя. Може, ми якось вирвемось.

Петро, Максим, Микита, парубок, кілька селян відходять.

Люди метушаться, біжать, вертаються, падають. Все ближче полум'я, все голосніше постріли.

На чолі групи, що складається з жінок, дітей і кількох мужчин старшого віку, іде священик:

— До церкви, люди добрі, до церкви! Храму Божого не спалять!

Назустріч звучить:

— Гальт!

З якоїсь вулички на широку, як площа, головну, повну народу вулицю виходить офіцер з перекладачем і десятком есесівців.

— Стійте! — кричить перекладач. — Ніхто не тікай! Слухайте наказ!

Юрба завмирає. Тільки б'ється і голосить простоволоса жінка.

— Ваше село, — говорить перекладач, — є придулом советських партизанів. Тому німецьке командування, дбаючи про безпеку для своїх солдатів і для комунікації армії, вирішило ваше село спалити. Всі, хто противиться цьому наказові, розстрілюються на місці. Щоб полегшити операцію, пан офіцер пропонує: всім дорослим зібратися в церкві, а всім дітям — у школі.

— До церкви, люди добрі, до церкви! — піднісши хрест над головою, знову закликає священик. — Я ж казав, що храма Божого не спалять, не посміють спалити...

Постріли лунають щораз гучніше, стелиться дим, пролітають полум'яні віхті.

Юрба суне до церкви.

Офіцер, в оточенні есесівців, стоїть, ніби приймаючи парад, і тільки час до часу злегка б'є себе по начищеній халяві короткою паличкою.

Люди проходять простоволосі, в самій білизні, тримаючи в руках верхній одяг. Вони відразу не встигли накинути його на плечі, а потім, опановані жахом, забули зробити це.

Сивий чоловік шкутильгас в одному чоботі.

Жінка несе на руках двох немовлят.

Хтось бреде наосліп, затуляючи руками розбите кільбою обличчя.



Здалеку, від церкви, куди вже дійшов священник, чути ніби відгомін церковного співу.

Есесівці, в своїх куртках мов плямисті звірі, багнетами підганяють відсталих.

Тріщать автомати.

Танцює заграва.

Дзвін б'є на сполох.

#### IV

Згарище.

Самотні чорні стовпи.

На землі — присипані снігом бальки.

Оподаль випинає ребра кістяк недопаленої хати.

Входить Пантелिमон Шаблій.

Обличчя неголене, очі глибоко позападали, теліпається розірвана пола кожуха.

Глухо говорить:

— Нема.

— Навіть трупів знайти не можу.

— Бач, чого у німців для танків бензину не хватає: треба села українські, бензином поливаючи, палити.

— ... Чия воно хата? Отам церкву, разом з людьми, з димом пустили; отам пень од верби; отам од школи трохи хундаменту лишилось ... Це коли б не Галуценкової Мотрі хата.

— І справді, Галуценкової Мотрі.

— Дем'яне! А збігай но до Івана Кириловича, там ізнов з райуправи якась бумага прийшла!

— Не чує.

— Нема вже Дем'яна. Нікого нема.

— Тільки я один блукаю по згарищах та з мерцями балакаю.

(Сідає на чорний бальок, що виглядає з-під снігу).

— Був у жандармерії. Кажуть: село партизанське.

— А коли я їм справжніх, живих партизанів привіз, Данила Цвіркуна і Дмитриху Щучиху — випустили.

— Бандитів випускають, щоб потім безневинних палити.

— Я їм той список показую, що в Цвіркуна був знайшов. А вони мені: це, мовляв, не доказ. От і балакай.

— Бо що їм одного чи двох застрелити, як вони мають на меті всіх винищити. Хочуть землю нашу нашою кров'ю угноїти, щоб більше хліба для німців родило ...

(Вдивляється в порожню далину).

— Петре? Це ти? Петре!

(Робить крок назустріч нікому. Опускає голову).

— Ввижається. Нема нікого (сідає).

— Це мені вже вдруге. То почулося, що Лена кличе, а це Петра побачив.

— Мабуть, скоро на тім світі всіх побачу: і тебе, Петре, і тебе, Лено, і тебе, Параско.

— І Катря з нами буде. Вже скоро десять років, як померла, то воно якось і забулося. Ніби й не було в мене Катрі ніколи.

— Брата й дочку совети замучили, жінку й цих двох — німці.

— Так кого ж мені більше ненавидіти? Хто з них страшніший? Га?!

— Двадцять років усією душею більшовиків ненавидів, і вся моя сила, і вся моя твердість із цієї ненависти росли. Двадцять років надію плекав, що є ще

правда на світі, що принесуть її нам коли не антанта, так німці.

— От і принесли!

— А чи ж знають вони, що, може, вся їхня міць нашими молитвами існує? ... Що ми в Бога перемогу для них випросили? ... Думали: архангел іде на диявола.

— Аж воно, як казав дід Охрім, слуги Антихристові між собою борються, щоб спокусити праведних. А ти, по чий бік не стань, все одно підеш у геєнну вогненную.

— Розумний був чоловік дід Охрім, царство йому небесне.

— От і дочекалися ви кінця, діду Охрime!

— Та, мабуть, і я скоро свого кінця дочекаюсь.

— Бож нікого нема в мене на цім світі — і нічого.

— Тільки й лишилося, що оцей папірець ...

— Пантелимон Шаблій над неіснуючим селом старо-стою!

— Право на життя, одному з трьох з половиною тисяч даровано.

— Щедрі німці, що й казати, щедрі!

— Село твоє спалено, гніздо твоє зруйновано — а ти живи! Тобі політичну надійність стверджують. Тобі милість роблять! ...

— Тож не хочу я такої милости! (Рве папірець).

— Що вулик без матки, що matka без вулика — все одно не жити.

— ... Щось ніби в кишені муляє ...

(Дістає наган).

— А, це ти, старий приятелю! Вчасно зустрілись. Робив ти мені багато послуг, зробиш і останню.

— ... Може, хтось чогось іншого дочекається.

— Ще десь чотири сини Андрійові світами блукають.

— Ще десь у місті, на джурстві в поліції, Василь зостався.

— Може, ще хто якимось чудом зберігся.

— Вони молодші, може, твердіші від мене, тож дай їм, Боже, кращого чогось діждати.

— А мені вже ... (стріляє собі в груди, поволі хилиться, вимовляє в останній напрузі) ... а мені вже ... кінець ...

*Шпітгаль-Драу, 1946*

*Док-Суд, 1958*

